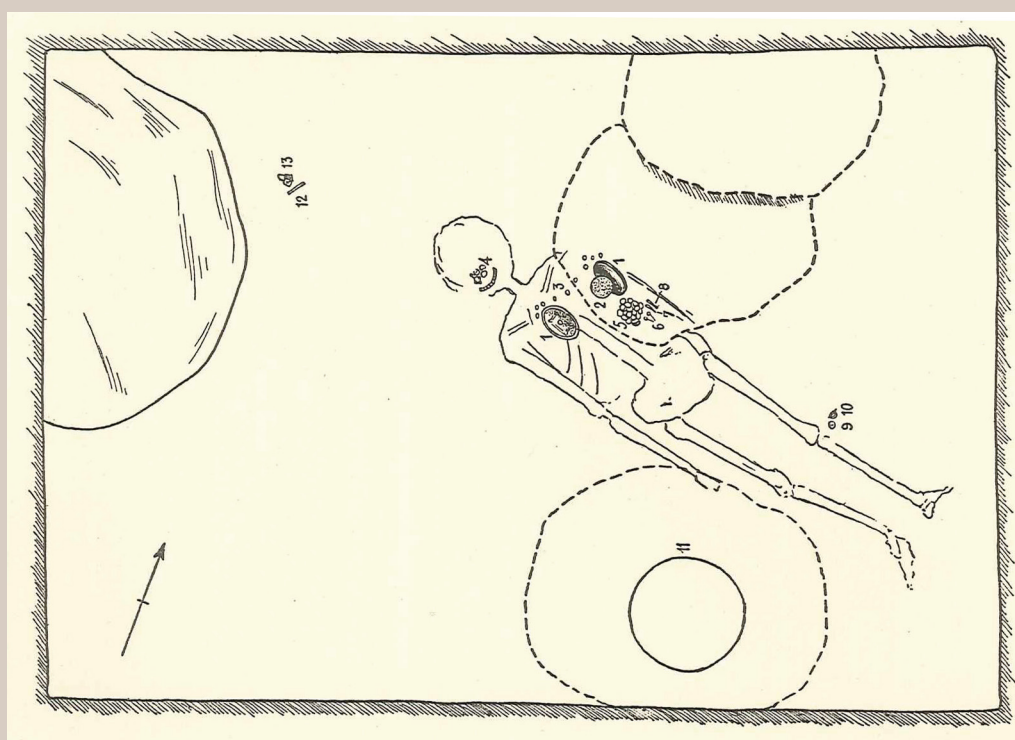

MÄNSKLIGA KVARLEVOR VID OFFENTLIGA MUSEER

EN KUNSKAPSÖVERSIKT

Leena Drenzel, Lotten Gustafsson Reinius, Katherine Hauptman, Lena Hejll & Fredrik Svanberg 2016

FoU Rapport 15

STATENS HISTORISKA MUSEER

SAMT ARKEOLOGISKA UPPDRAGSVERKSAMHETEN

MÄNSKLIGA KVARLEVOR VID OFFENTLIGA MUSEER

EN KUNSKAPSÖVERSIKT

Leena Drenzel, Lotten Gustafsson Reinius, Katherine Hauptman,
Lena Hejll & Fredrik Svanberg 2016

Statens historiska museer
box 5428
114 84 Stockholm
www.shmm.se

Omslag illustration

En arkeologiskt undersökt grav, nr 523 i Birka. Teckning av Harald Faith-Ell publicerad i boken *Birka I. Die Gräber*. Text av Holger Arbman (Uppsala 1943, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien).

© 2016, Statens historiska museer

ISBN 978-91-89176-67-6

INNEHÅLL

1. Sammanfattning.....	7
2. Inledning.....	9
3. Bakgrund.....	11
4. Översikt: mänskliga kvarlevor i svenska museer.....	15
5. Mänskliga kvarlevor i forskning och praktik.....	21
Det etiska medvetandets förändringar – korta nedslag i historien.....	21
Etiska perspektiv.....	25
Riktlinjer och moralisk hantering.....	32
6. Globala försoningsprocesser och lokala erfarenheter	37
7. Samråd, workshopp, hearing på museernas vårmöte.....	47
8. Sammanfattade resultat, rekommendationer för framtiden	55
Referenser	59
Bilaga 1. Enkät till svenska museer om mänskliga kvarlevor i samlingarna.....	63
Bilaga 2. Tabellsammanställning av enkätsvaren.....	69

I. SAMMANFATTNING

I oktober 2015 fick Statens historiska museer (SHMM) i uppdrag av regeringen att redovisa en kunskapsöversikt om mänskliga kvarlevor vid offentliga museer. Uppdraget skulle genomföras i samarbete med Statens museer för världskultur (SMVK) och redovisas i en rapport till Regeringskansliet (Kulturdepartementet) senast i maj 2016.¹

En arbetsgrupp bildades och har genomfört en enkätstudie som gick ut till 390 offentliga museer, arbetat med samråd med olika aktörer, genomfört en hearing och en workshop samt tagit fram fördjupande underlag om etiska perspektiv och forskningsperspektiv. Rapporten redovisar det arbete som utförts.

Enkäten till museerna visar att minst 66 svenska museer har mänskliga kvarlevor i sina samlingar. Sammantaget rör det sig om kvarlevor från tiotusentals individer. Den absolut största delen av kvarlevorna har tagits tillvara vid arkeologiska undersökningar. De kommer till övervägande del från äldre tidsperioder: den förhistoriska tiden eller medeltiden. Av de 66 museerna har 43 stycken kvarlevor endast från Sverige, men i 18 museers samlingar ingår även kvarlevor från andra delar av världen och fem museer har uteslutande kvarlevor från andra delar av världen. Mänskliga kvarlevor från samer finns på minst 11 museer. Enkäten visar att dialogen mellan museerna, eller mellan museer och andra instanser, generellt är mycket sporadisk när det gäller mänskliga kvarlevor.

Etiska frågor kring mänskliga kvarlevor i museer kan bland annat diskuteras utifrån arkeologiska, osteologiska, medicinska, religiösa, filosofiska och publika perspektiv samt ur minoritets- och urfolksperspektiv. Ifrån 1980-talet och framåt har en mera medveten hållning till etiska frågor inom arkeologin och på museerna vuxit fram. Det finns ett antal etiska parametrar som museerna oftast förhåller sig till: hur den döda kroppen behandlats, om kvarlevorna kan identifieras eller inte, vilken tid de kommer från, religiös och etnisk tillhörighet samt på vilka sätt materialet kommit in i samlingarna. För vetenskapsområdet osteologi och för flera arkeologiska och naturvetenskapliga inriktningar är de mänskliga kvarlevorna ett viktigt forskningsmaterial.

Inom arbetet med uppdraget har två områden identifierats som särskilt betydelsefulla att arbeta vidare med i ett nationellt perspektiv:

- Vi rekommenderar att ett större grepp tas om frågan kring kvarlevor från minoritetsgrupper och urfolk i svenska samlingar genom att en mera ingående kunskapssammanställning utförs i form av en fördjupad forskningsuppgift på statligt initiativ. Uppdraget bör innefatta en närmare kartläggning av förekomsten av denna slags kvarlevor i samlingar vid museer och myndigheter samt bakgrunden kring insamling, hantering och användning över tid.
- Vi rekommenderar också att nationella riktlinjer för hanteringen av mänskliga kvarlevor vid museer i Sverige tas fram på statligt initiativ och som komplement till museiorganisationen ICOM:s etiska regler och till de föreskrifter för uppdragsarkeologin som Riksantikvarieämbetet ansvarar för. Riktlinjerna bör gälla just för museernas arbete.

1. Regeringsbeslut (2015-10-22). Ku2015/02553/KL.

2. INLEDNING

Svenska museer har tiotusentals kvarlevor av människor i sina samlingar. Den absolut största delen av de samlade kvarlevorna har framkommit vid arkeologiska utgrävningar i Sverige under de senaste 150 åren, de flesta under 1900-talet. Arkeologiskt tillvaratagna kvarlevor har oftast samlats in på samma sätt som annat arkeologiskt material: i samband med markexploatering där alternativet hade varit att de schaktades bort och förstördes. Ett stort antal museer har också utställningar där arkeologiskt tillvaratagna mänskliga kvarlevor ställs ut för att berätta om framför allt människor under förhistorien och medeltiden. Till exempel handlar det om de välkända så kallade Bockstensmannen (Hallands kulturhistoriska museum), Kvinnan från Barum (Historiska museet) och Hallonflickan (Falbygdens museum) eller de stupade från slaget vid Visby ringmur 1361 (Gotlands museum, Historiska museet).

Vid sidan av de många arkeologiskt tillvaratagna mänskliga kvarlevorna från Sverige finns i museernas samlingar också ett mindre antal som kommit in i samlingarna på andra sätt. Dels kommer de från äldre medicinska verksamheter i Sverige och i synnerhet de två stora, äldre anatomiska samlingar som nu förvaltas av Museum Gustavianum i Uppsala och Lunds universitets historiska museum.² Dels kommer de från expeditioner och resor i olika delar av världen där mänskliga kvarlevor samlats in inom ramen för äldre etnografiska, antropologiska och arkeologiska praktiker. Någon ingående nationell undersökning eller inventering har aldrig gjorts av precis hur många kvarlevor museerna förvaltar, vilka museer som har kvarlevor, eller av vilka olika slags kvarlevor som det handlar om och deras mer specifika bakgrunder.

Komplexiteten i frågan om mänskliga kvarlevor i museerna måste understrykas. Det rör sig om stora mängder kvarlevor som har kommit till samlingarna på olika sätt och under olika tider. Till detta ska läggas att en omfattande diskussion och debatt om etiska frågor apropå mänskliga kvarlevor har förts och förs både i media och i den vetenskapliga litteraturen inom arkeologi, antropologi, osteologi med flera ämnen.

UPPDRAGET

I oktober 2015 fick Statens historiska museer (SHMM) i uppdrag av regeringen att redovisa en kunskapsöversikt om mänskliga kvarlevor vid offentliga museer. Uppdraget skulle genomföras i samarbete med Statens museer för världskultur (SMVK). Uppdragsbeskrivningen innefattade fyra delar:

- En kunskapsöversikt om hanteringen av mänskliga kvarlevor vid offentliga museer
- Redogöra för vilka förhållningssätt avseende etiska frågor som präglar arbetet
- Redogöra för hur dialogen förs mellan museer i dessa frågor
- Belysa forskningsperspektiv

2. Den tredje stora, äldre svenska anatomiska samlingen, Karolinska institutets, förvaltas av Karolinska, inte av ett museum.

Inom uppdraget skulle SHMM samråda med Sametinget och andra berörda myndigheter och aktörer. Erfarenheter från tidigare uppdrag och arbete skulle tas tillvara och uppdraget skulle redovisas i en rapport till Regeringskansliet (Kulturdepartementet) senast 16 maj 2016.³

För att genomföra uppdraget bildades en arbetsgrupp inom SHMM och SMVK. Som huvudansvarig för arbetet utsågs forskningschef Fredrik Svanberg. I arbetsgruppen ingick från Statens historiska museer också i:e antikvarie Leena Drenzel, gruppchefen för pedagogik och lärande Katherine Hauptman samt utställningsproducent Lena Hejll. Från Världskulturmuseerna ingick först föremålskoordinator Mia Broné och senare föremålsantikvarie Maria Dahlström. Som styrgrupp under arbetet har överintendent Maria Jansén, museichef Lotten Gustafsson Reinius och avdelningschef Kent Andersson fungerat.

Arbetsgruppen tog fram en projektplan med mål för arbetet med uppdraget, vilken beslutades av styrgruppen. I projektplanen formulerades fem mål:

1. Att genomföra och analysera en enkätundersökning till samtliga eller en stor del av de offentliga museerna i Sverige [...]
2. Att göra en kunskapssammanställning av forskningsperspektiv kopplat till etiska perspektiv
3. Att genomföra samråd med olika intressenter
4. Att löpande under uppdragets gång genomföra utåtriktad kommunikation som väcker diskussion i museisektorn kring frågorna om mänskliga kvarlevor
5. Att sammanställa en projektrapport som förutom enkätundersökningen, sammanställningen av forskningsperspektiv samt sammanfattningar av samråd och utåtriktad kommunikation även ger en bakgrund till de mänskliga kvarlevorna i de svenska museernas samlingar samt sammanställer och drar slutsatser av resultaten av undersökningarna inom uppdraget

Arbetet genomfördes med ledning av dessa mål. Resultaten redovisas i denna rapport.⁴ Enkätundersökningen redovisas i kapitel 4 (samt med själva enkäten som bilaga 1–2). Kunskapssammanställningen kring forskningsperspektiv och etiska frågor redovisas i kapitel 5 och 6. Samråd med intressenter skedde huvudsakligen i samband med en hearing på Historiska museet samt en workshop på museernas vårmöte, vilket redovisas i kapitel 7. För att kommunicera arbetet med uppdraget samt för att få in synpunkter skapades en särskild sida på Historiska museets webbplats där bland annat uppdragsbeskrivningen presenterades. Information om uppdraget presenterades också som en nyhet på Riksförbundet Sveriges museers hemsida vilket gav resultat i form av underlag från ett museum (se kapitel 7). Sist i rapporten följer ett kapitel med sammanfattade resultat som avslutas med rekommendationer för framtiden.

3. Regeringsbeslut (2015-10-22). Ku2015/02553/KL.3.

4. De olika kapitlen i rapporten har följande huvudförfattare: avsnitten sammanfattning, inledning, bakgrund och sammanfattade resultat i rapporten har skrivits av Fredrik Svanberg. Översikten av mänskliga kvarlevor i museer har skrivits av Leena Drenzel. Kapitlet om forskning och praktik har skrivits av Katherine Hauptman. Kapitlet om erfarenheter av repatriering har skrivits av Lotten Gustafsson Reinius och kapitlet om samråd av Lena Hejll.

3. BAKGRUND

Sammanfattning

Kunskapen om mänskliga kvarlevor i svenska museer är otillräcklig i förhållande till hur många museer som har mänskliga kvarlevor i sina samlingar. Dessutom saknas mer detaljerad information om vilka olika slags kvarlevor som omfattas av samlingar. Bakgrunden tar upp ett tidigare regeringsuppdrag 2005–2006, en rapport publicerad av Åjtte – Svenskt Fjäll- och Samemuseum 2005 samt de diskussioner och den händelseutveckling som dessa ledde till.

Som bakgrund för uppdraget angavs i uppdragsbeskrivningen att regeringen 2005 gav ett antal myndigheter i uppdrag att inventera mänskliga kvarlevor i statliga samlingar. Detta uppdrag redovisades i oktober 2006. Samtidigt gavs Forum för levande historia i uppdrag att skapa kunskapsöversikter om svensk rasbiologisk forskning. Flera svenska museer har enligt uppdragsbeskrivningen därefter utarbetat egna policyer avseende hanteringen av mänskliga kvarlevor och därför finns nu behov av att sammanställa en samlad bild av museernas arbete.

Regeringsuppdraget 2005–2006 var i jämförelse med det nuvarande uppdraget begränsat. Det berörde endast nio statliga myndigheter: fyra museimyndigheter och fem universitet. Uppdraget handlade uteslutande om kvarlevor från världens ursprungsfolk.⁵ Det gällde alltså inte den fulla bredden av olika slags mänskliga kvarlevor som förvaltas av samtliga offentliga museer.

Regeringsuppdraget 2005 hade i sin tur en bakgrund i ett uppmärksammat ärende där 15 kranier och ett antal andra kvarlevor som förvarats på Etnografiska museet och Historiska museet i Stockholm återfördes till Australien efter ett regeringsbeslut 2004. Svaren på inventeringen 2005–2006 visade att flera av de statliga myndigheterna har kvarlevor från urfolk och inte minst från det samiska ursprungsfolket i Sverige. Det samlade resultatet av inventeringen har veterligen inte officiellt sammanställts eller analyserats.

Den uppmärksamhet och det intresse som återförandet 2004 och inventeringen 2005–2006 satte igång ledde bland annat till en serie FoU-projekt finansierade av Statens kulturråd som redovisades i boken *Mänskliga kvarlevor – ett problematiskt kulturarv*. Boken beskriver att antal fallstudier av äldre expeditioner och resor där en del av kvarlevorna från de ca 800 individerna i Etnografiska museets samlingar förvärvades. Statens museer för världskultur tog också fram nya riktlinjer för sin hantering av mänskliga kvarlevor. En annan följd var utställningsprojektet *(O)mänskligt* som var ett samarbete mellan Världskulturmuseerna och Forum för levande historia.⁶

Vid samma tid som den statliga inventeringen genomfördes publicerades även en fördjupad undersökning av samiskt kulturarv i samlingar. Denna undersökning

5. Uppdrag om inventering av samlingar. Utbildnings- och kulturdepartementet, U2005/3451/Kr (2005-03-23). Uppdraget gällde Statens historiska museer, Livrustkammaren, Skoklosters slott och Hallwylska palatset, Naturhistoriska riksmuseet, Statens museer för världskultur, Stockholms universitet, Karolinska institutet, Uppsala universitet, Lunds universitet och Göteborgs universitet.

6. Hallgren 2010: förord och inledning.

hade initierats av Sametinget och Ájtte – Svenskt fjäll- och Samemuseum. Undersökningen handlade delvis om mänskliga kvarlevor. Rapporten visade att minst nio museer och institutioner i Sverige har mänskliga kvarlevor från samer (den föreliggande undersökningen visar att det är minst 11 museer, se nästa kapitel). Rapporten gav också bland annat en överblick över lagar, riktlinjer och arbete kring repatriering i olika länder samt olika bakgrunder till hur samiskt kulturarv i museerna samlats in och använts. I sina förslag på vidare arbete betonar rapporten att ett fördjupat inventeringsarbete skulle behövas när det gäller mänskliga kvarlevor.⁷

Uppmärksamheten kring inventeringen 2005–2006 samt det underlag som Ájttes rapport gav ledde till debatt, några ytterligare repatrieringsärenden samt ett förnyat arbete med frågorna kring samiskt material i museerna. Genom Sametinget har arbetsgruppen tagit del av plenum- och styrelseprotokoll som belyser Sametingets arbete med frågan 2007–2010. Med bakgrund i den statliga inventeringen 2005–2006 samt Ájttes rapport krävde Sametingets politiska organ i ett beslut den 22 februari 2007 en fullständig identifiering av allt samiskt skelettmaterial i samtliga statliga samlingar och en repatriering av de mänskliga kvarlevorna till de områden där de hör hemma. Sametinget ville också veta hur museer och institutioner tillskansat sig materialet – alltså om det skett genom gravöppningar eller på annat sätt.⁸

Utifrån detta beslut inleddes bland annat en dialog mellan Sametinget, Statens historiska museer och Ájtte kring återförande av i första hand kranier från Rounala ödekyrkogård samt ett kranium från Lycksele. Sametinget ville att kranierna skulle deponeras i Ájtte.

Sametingets styrelse beslutade 2009 att tillsätta ett etiskt råd från och med 2010 med uppgift att vara rådgivande för frågor vad gäller hantering och förvaring av samiska kvarlevor. I mitten av 2010 fattades beslut om sammansättningen av ett råd, som skulle ha mandat att verka under 2011.⁹ En tidvis livlig debatt i olika forum har förts från 2007 och framåt kring samiska kvarlevor i samlingar.¹⁰ Enligt ett inslag i SVT Sápmi i maj 2015 fortsätter debatten och Sametinget hade då sökt extra medel från staten för att kunna fortsätta arbetet med återförande.¹¹ För närvarande finns även planer på att återbegrava 25 kranier från Lycksele i ett samarbete mellan Västerbottens museum och sameföreningen i Lycksele.¹²

I samband med hearingen på Historiska museet (se kapitel 7) fick arbetsgruppen genom Fred Taikon från Ê Romani Glinda tillgång till ett material som beskriver ett händelseförlopp kring kvarlevorna av en romsk man och som kan komplettera bilden av läget när det gäller mänskliga kvarlevor från minoritetsgrupper eller urfolk. I samband med vandringsutställningen "Underbara fasansfulla människor" fanns kvarlevorna från en romsk man med. Mannen dog på fästningen Malmöhus i mitten av

7. Edbom 2005.

8. Sametinget. Plenumprotokoll, 2007-02-20 – 22, § 14. Jämför Sametingets informationssida om repatriering: <https://www.sametinget.se/repatriering> (besökt 2016-04-28).

9. Sametinget. Styrelseprotokoll från 2009 och 2010.

10. Ojala 2009:255ff, Ahlström, Iregren, Jennbert & Strid 2011. Jämför Sameradios och SVT Sápmis samlingssida angående mänskliga kvarlevor <http://sverigesradio.se/sida/gruppsida.aspx?programid=2327&grupp=9488> (besökt 2016-04-28).

11. <http://sverigesradio.se/sida/gruppsida.aspx?programid=2327&grupp=9488&artikel=6165033> (besökt 2016-04-28).

12. <http://www.svt.se/nyheter/lokalt/vasterbotten/25-kranier-ska-aterbegravas-i-lycksele> (besökt 2016-04-28).

1800-talet. Resande romers riksförening reagerade starkt på detta, eftersom de ansåg det vara kränkande att se kvarlevorna av mannen exponeras på utställningen. Även om de ansåg att syftet med utställningen var bra – den skulle belysa förföljelsen av olika minoritetsgrupper, samt visa den rasbiologiska systematiseringen och hanteringen av romer, judar och samer – upplevde romerna hanteringen av mannens kvarlevor som ovärdig. De begärde att få kvarlevorna utlämnade, så att de skulle kunna ge mannen en värdig begravning, dock utan att få gehör för detta. Romerna ansåg att museet, i stället för att visa de verkliga skelettdelarna, kunde ställa ut en reproduktion av plast eller gips.

Under våren och den tidiga hösten 2015 publicerades en serie reportage och även kulturartiklar i tidningen *Dagens nyheter* av främst journalisten Björn af Kleen, men även av bland annat journalisten Birgitta Rubin, om de äldre anatomiska samlingarna i Sverige som numera förvaltas av museer. Artiklarna uppmärksammade det ur allmänhetens synvinkel fortfarande relativt okända innehållet i dessa samlingar och deras historia. Nya forskningsinsatser om samlingarna har handlat om att försöka förstå samlandet, dess historiska sammanhang under 1800- och 1900-talen och det äldre användandet av samlingarna snarare än att forska på själva de samlade kvarlevorna i sig. Denna forskning visar att både samlingarnas egentliga innehåll, hur de har använts och deras olika historiska sammanhang och kopplingar fortfarande är långt ifrån fullt ut klarlagda.¹³

Slutligen hör till bakgrunden för arbetet med uppdraget att många andra länder och inte minst Sveriges nära grannländer som Norge och Finland har kommit längre när det gäller den nationella hanteringen av både frågan om mänskliga kvarlevor i museisamlingar generellt, och de mer specifika frågorna om återföring.¹⁴

Bakgrunden till uppdraget kan därmed sammanfattas som att den generella kunskapen om mänskliga kvarlevor i svenska museer är ojämn och generellt fortfarande ytlig. Vi vet bara mycket ungefärligt hur många museer som har mänskliga kvarlevor i sina samlingar, hur många kvarlevor det handlar om, vilken slags kvarlevor det är frågan om eller hur museerna hanterar dem. Inte heller förekomsten av kvarlevor från ursprungsfolk och nationella minoriteter är väl inventerad trots att det varit en mycket omdebatterad fråga. Den ytliga kunskapen om vad som faktiskt finns har kombinerats med en tidvis het debatt om en del av de kvarlevor som finns i museerna och framför allt kvarlevorna från just urfolk och minoritetsgrupper. Arbetet i Sverige när det gäller eventuella nationella riktlinjer eller ansatser till ett bredare arbete med återförande har ännu inte resulterat i praktiska åtgärder, detta till skillnad från situationen i flera andra länder under 2000-talet och inte minst några av våra nära grannländer.

13. Svanberg 2015.

14. Ahlström, Iregren, Jennbert & Strid 2011. Jämför kapitel 5.

4. ÖVERSIKT: MÄNSKLIGA KVARLEVOR I SVENSKA MUSEER

Sammanfattning

En digital enkät med frågor om vilka mänskliga kvarlevor de har, om hantering och om etiska frågor skickades ut till 390 museer i Sverige. Av de museer som svarade har 66 angett att de har mänskliga kvarlevor i sina samlingar.

Mänskliga kvarlevor på museerna kommer huvudsakligen från arkeologiska undersökningar och härstammar från den förhistoriska tiden innan år 1050 e Kr och/eller medeltiden 1050–1500 e Kr. I 18 museers samlingar ingår dock även kvarlevor från andra delar av världen och fem museer har uteslutande kvarlevor från andra delar av världen. Kvarlevor från det samiska urfolket finns på minst 11 museer och lika många museer har kvarlevor från urfolk i andra länder.

Minst 39 museer har mänskliga kvarlevor utställda och undersökningen ger även inblickar i hantering och förvaring av mänskliga kvarlevor, i forskning och provtagning, i hanteringen i samband med återföring/återbegravning, i etiska aspekter och i hur dialogen mellan museerna ser ut.

Tidigare översikter saknas över i vilken utsträckning svenska museer har mänskliga kvarlevor i sina samlingar, vilka slags kvarlevor det är frågan om samt hur museerna arbetar med de frågor som omgärdar kvarlevorna. För att kunna redovisa en kunskapsöversikt om detta satte arbetsgruppen samman en enkät som skickades elektroniskt till 390 museer i landet.¹⁵ Enkäten bestod av 33 kryssfrågor, några med möjlighet för kommentarer. Enkäten finns som Bilaga 1 i rapporten och en tabelluppställning av enkätsvaren som Bilaga 2.

Av de 390 museerna svarade 240 på enkäten, det vill säga drygt 60 %. Av de museer som svarade har 66 angett att de har mänskliga kvarlevor i sina samlingar. Den siffran är alltså ett minimum för det totala antal offentliga museer i Sverige som har mänskliga kvarlevor i sina samlingar. Det kan förutsättas att ett mindre antal ytterligare museer har mänskliga kvarlevor men inte fångades upp av enkäten. Det totala antalet kvarlevor på museerna är okänt men kan med säkerhet räknas i tiotusental baserat på allmän kunskap om de större arkeologiska museernas samlingar.

De flesta museer har ett uppdrag eller i vart fall som syfte att förvalta och förvara samt även att tillgängliggöra och förmedla sina samlingar, ofta även att forska eller

15. Urvalet av museer till vilka enkätens skickades gjordes med utgångspunkt i en lista på 1920 museer till vilka Myndigheten för kulturanalys skickar sin årliga enkät för museistatistik. Från denna lista sällade vi först bort drygt 1300 arbetslivsmuseer, eftersom de förmodligen sällan eller aldrig har samlade mänskliga kvarlevor. På samma grunder undantogs botaniska trädgårdar och djurparker. Bland de 499 institutioner som då återstod skickades enkäten till alla centrala museer, kommunala museer, regionala museer och övriga statliga museer. Myndigheten för kulturanalys kategorier "övriga museer" (120 st), och "uppgift saknas" (165 st) visade sig vara blandningar av många slags institutioner. Bland dessa kategorier sällades dels alla konsthallar, lokala konstmuseer, gallerier samt dessutom specialmuseer som motormuseer, film- och textilmuseer, skulpturparker samt museer för karameller, tomtar, pelargoner, musikinstrument och liknande bort. Då återstod 389 institutioner som enkäten skickades till. Listan kompletterades senare med Lunds universitets historiska museum som av någon anledning inte kommit med, vilket ger totalt 390 museer som fick enkäten.

främja forskning om samlingarna. För att täcka in de olika områden inom vilka museerna arbetar med mänskliga kvarlevor delades enkäten in i sju huvudrubriker med ett antal frågor vardera med ett eller flera svarsalternativ:

- Allmänna frågor
- Hantering och förvaring av mänskliga kvarlevor vid magasinering
- Hantering av mänskliga kvarlevor vid utställningar och visningar
- Forskning och provtagning
- Hantering av mänskliga kvarlevor i samband med återföring/återbegravning
- Etiska aspekter
- Dialog mellan museerna

De mer precisa frågorna under varje huvudrubrik framgår i tabellsammanställningen i Bilaga 2. Allra sist i enkäten under rubriken "Övriga synpunkter" hade den som svarade möjlighet att lämna ytterligare kommentarer och synpunkter. I det följande redovisas svaren inom de olika huvudrubrikerna.

Antalen svar och procenttalen nedan gäller de 66 svarande museer som angett att de har mänskliga kvarlevor (de museer som angav att de inte har några kvarlevor besvarade inte enkätens övriga frågor).

ALLMÄNNA FRÅGOR

Här ställdes allmänna frågor om hur museerna ser på vad en kvarleva är och vad de generellt har i samlingarna.

Som mänsklig kvarleva räknas av 91 % av de 66 museerna hela eller delar av obrända eller brända människoskelett samt tänder, mjukdelar, hår, aska och mumier. Föremål bearbetade av människoben räknas som mänsklig kvarleva endast av ett fåtal museer.

Mänskliga kvarlevor på de 66 museerna kommer huvudsakligen (49 museer) från arkeologiska undersökningar. Arkeologiskt tillvaratagna kvarlevor från den förhistoriska tiden innan år 1050 e Kr finns på 36 museer. Arkeologiskt tillvaratagna kvarlevor från medeltiden 1050-1500 e Kr finns på 39 museer. Arkeologiskt tillvaratagna kvarlevor från efterreformatorisk eller modern tid finns på 31 museer.

Den övervägande delen av de 66 museerna (43 st) har kvarlevor endast från Sverige. I 18 museers samlingar ingår dock även kvarlevor från andra delar av världen och fem museer har uteslutande kvarlevor från andra delar av världen.

Kvarlevor från det samiska urfolket finns på 11 museer och lika många museer har kvarlevor från urfolk i andra länder. Från nationella minoriteter i Sverige förutom samerna har endast ett museum kvarlevor. Kvarlevor av namngivna individer finns på 13 museer och kvarlevor från namngivna etniska grupper hos 11 museer.

HANTERING OCH FÖRVARING AV MÄNSKLIGA KVARLEVOR VID MAGASINERING

De flesta museer förvarar sina samlingar av mänskliga kvarlevor på ett professionellt sätt, det vill säga i låsta och larmade samt ofta även klimatreglerade lokaler. Däremot saknar 36 museer anvisningar för vilka som har behörighet att arbeta med mänskliga kvarlevor i samlingarna och endast 11 museer har personal med osteologisk kompetens. På de flesta museer (63 st) görs ingen hanteringsmässig skillnad mellan mänskliga kvarlevor från olika tidsperioder och nästan alla museer (64 st) hanterar mänskliga kvarlevor på ett likartat sätt oavsett om de kommer från Sverige eller utanför Sverige, är från det

samiska urfolket i Sverige eller från urfolk i andra länder, från minoritetsgrupper eller från medicinska samlingar.

HANTERING AV MÄNSKLIGA KVARLEVOR VID UTSTÄLLNINGAR OCH VISNINGAR

Frågorna handlade om i vilken utsträckning det finns mänskliga kvarlevor i museernas utställningar och om det finns anvisningar hur de får visas, vidare om det finns mänskliga kvarlevor i utställningarna från urfolk, nationella minoriteter eller från namngivna individer.

Minst 39 museer har mänskliga kvarlevor i utställningar men mindre än hälften av dessa har anvisningar om hur de får visas. På frågan om mänskliga kvarlevor från ursprungsfolk, nationella minoriteter eller namngivna personer svarar åtta museer att de har namngivna individer utställda, inget har nationella minoriteter utställda och bara ett museum kvarlevor från urfolk.

Bara 15 museer exponerar mänskliga kvarlevor i olika andra publika sammanhang än utställningar och de flesta som gör det har anvisningar för vilka som får hantera kvarlevor i dessa aktiviteter.

FORSKNING OCH PROVTAGNING

Här handlade frågorna om i vilken grad museerna beviljar lån och provtagning på mänskliga kvarlevor, om det finns anvisningar för vilka som får låna och om olika frågor kring provtagning.

De flesta museer (45 st) beviljar lån och provtagning för vetenskaplig forskning. Av dessa har de flesta riktlinjer för vilka som får låna (35 st) men färre har anvisningar för hur provtagningen ska utföras (16 st). Krav på att få tillgång till resultaten ställs av 35 museer. Tre museer har svarat att de beviljar provtagning på mänskliga kvarlevor från ursprungsbefolkningar eller på namngivna individer och att provtagningen då sker i samråd med berörda organisationer eller eventuella efterlevande.

15 museer har lämnat en kommentar om att ansökan om provtagning ska inkomma från en forskningsinstitution. Av ansökan ska framgå provtagningens syfte med en presentation av forskningsprojektet och forskarens kompetens.

HANTERING AV MÄNSKLIGA KVARLEVOR I SAMBAND MED ÅTERFÖRING/ÅTERBEGRAVNING

Här ställdes frågan om museet återlämnat mänskliga kvarlevor och i så fall till vilket land eller grupp samt i så fall om en utredning av mottagarens legitimitet utförts före återföring/återbegravning.

Nio museer har återlämnat mänskliga kvarlevor till ursprungsfolk, minoritetsgrupp eller ursprungsland och 12 stycken för återbegravning i annat sammanhang. En utredning om mottagarens legitimitet har vanligen utförts före återföringen.

Under denna rubrik ställdes också en fråga med möjlighet för kommentarer: Anser ni att begravnings/återbegravning ska ske i jord eller kan deponering t.ex. i en kyrka, annan religiös byggnad eller miljö, eller på annan slags plats vara ett alternativ? Av kommentarerna (31 st) framgår att 15 museer ser det som ett möjligt alternativ att begravnings/återbegravning kan ske i form av deponering t.ex. i en kyrka, i annan religiös byggnad eller miljö. Andra synpunkter som framkom var:

- Återbegravning bör göras i sådan miljö att den i möjligaste mån sker i enlighet med de önskemål som en individ förmodas ha haft under sin levnad.

- Kvarlevor med en datering från och med kristendomens införande i Sverige bör gravsättas i religiös miljö.
- Repatriering och deponering sker i samråd med mottagaren och utifrån omständigheterna i varje enskilt fall.
- Eventuell återbegravning sker i samråd med berörda parter. Hänsyn till t ex kyrklig församling och framtida forskning görs på så sätt att samtliga parter finner lösningen acceptabel. Återbegravning i en kyrkokrypta genomfördes för några år sedan. Tanken med detta var att skeletten skulle ligga begravda inom vigd mark samtidigt som de är tillgängliga för framtida forskning.

ETISKA ASPEKTER

Här ställdes frågor om museerna följer museiorganisationen ICOM:s eller andra etiska föreskrifter, om de har egna etiska riktlinjer för hantering av mänskliga kvarlevor och om behovet av nya riktlinjer och/eller ett nationellt rådgivande organ.

Av museerna följer 91 % ICOM:s etiska föreskrifter och 24 stycken har egna, anpassade riktlinjer. En majoritet av de 66 museerna (43 st), skulle vilja ha nya nationella riktlinjer men endast 27 museer tycker att det finns behov av ett etiskt rådgivande organ. Tio museer ser inte behovet av något av detta.

På frågan om det finns andra behov av särskilda riktlinjer för hantering av mänskliga kvarlevor kom till exempel följande kommentarer in:

”I takt med att Sverige blir ett allt mer mångkulturellt land och vi på museerna kommer i kontakt med fler och fler studenter, forskare och besökare med annan bakgrund än vår egen så känns det som vi behöver nya riktlinjer som innefattar också andras uppfattning om detta. För oss känns vår hantering av kvarlevor i utställningar och magasin etiskt acceptabel men för andra är det kanske inte alls så. Det vore bra att veta att vi hanterar saker på ett sätt som är godtagbart för de flesta”.

”Det behövs övergripande riktlinjer om hantering av mänskliga kvarlevor som är tillämpliga för alla etniska och sociala grupper.”

”Alla mänskliga kvarlevor ska omfattas av samma riktlinjer.”

Förutom svaren på enkätfrågorna efterfrågades att museerna skulle skicka in sina eventuella riktlinjer eller policydokument kring hantering och/eller etik kring mänskliga kvarlevor. Endast fyra museer skickade in sina riktlinjer. I stora drag överensstämmer de med varandra. De drar upp riktlinjer för hantering i magasin, i publika sammanhang, i forskning, samt berör frågor kring återbegravning/återföring. Två museer har även riktlinjer för hantering av mänskliga kvarlevor i samband med arkeologiska undersökningar.

Kommentarfrågan: Hur anser ni att mänskliga kvarlevor bäst förvaltas så att etiska aspekter följs? kommenterades på lite olika sätt men i flera av svaren återkommer orden ”respekt” och ”värdighet” och att detta ska gälla oavsett vilken bakgrund en viss kvarleva har. Några exempel på svar är:

”Med respekt förstås, och aldrig användas i ”spekulativt” syfte i olika visningssammanhang. Och de bör förvaras och hanteras på ett ”respektfullt” sätt. Samtidigt är materialet ett forskningsmaterial som forskning både inom arkeologi, osteologi, medicin mm bör ha tillgång till.”

”Det finns behov av etiska riktlinjer för hantering av mänskliga kvarlevor oavsett etnicitet, religion etc. Det skall inte behöva göras utifrån en viss kvarlevas etnicitet. Mänskliga kvarlevor bör förvaltas med respekt för vad de är.”

DIALOG MELLAN MUSEERNA

Här frågades framför allt i vilken omfattning samt i vilken form museerna för en dialog sinsemellan eller med eventuella andra instanser i frågor kring hanteringen av mänskliga kvarlevor. Omfattningen av dialogen mellan museerna är knapphändig, den sker generellt sett sällan, någon gång per år eller mindre, och framför allt då som personliga kontakter med kollegor (39 museer) eller ibland i gemensamma seminarier (24 museer). De allra flesta museerna deltar inte aktivt i debatten i dessa frågor och vänder sig inte heller till någon annan instans.

Instanser som enligt kommentarer dock har rådfrågats är bland annat länsstyrelser, Statens historiska museum, Åjtte – Svenskt fjäll- och Samemuseum, Sametinget, olika universitet samt medicinska etiska kommittéer.

5. MÄNSKLIGA KVARLEVOR I FORSKNING OCH PRAKTIK

Sammanfattning

Kapitel 5 är en kunskapssammanställning över etiska perspektiv och forskningsperspektiv. Kapitlet inleds med en överblick av det etiska medvetandets förändringar från 1800-talet och framåt. Från och med 1980-talet märks en ökad medvetenhet inom arkeologin och museerna kring etiska frågor och vid samma tid publiceras också den första versionen av ICOM:s etiska regler.

Kapitlet ger vidare en översikt över olika etiska förhållningssätt och deras konsekvenser för ställningstaganden inom forskning och museipraktik. Erfarenheter från såväl Sverige som Storbritannien och Norge visar att samråd, medbestämmande och respekt är nyckelfrågor för en god process när krav ställs på kvarlevor i museisamlingar.

Avslutningsvis presenteras som exempel de arbeten som gjorts för att ta fram nationella riktlinjer för hantering av mänskliga kvarlevor och etiska ramverk i Storbritannien och Norge.

DET ETISKA MEDVETANDETS FÖRÄNDRINGAR – KORTA NEDSLAG I HISTORIEN

Museer har kallats för samhällets kollektiva minne samtidigt som de egentligen sällan representerar alla delar av samhället. Ändå märks genom hela museihistorien en strävan efter att bredda kunskapen om olika människor, uttrycksformer och levnadsförhållanden. Den springande punkten är vilka som inkluderas i definitionen av det samhälle som ska skildras och vilka som har medbestämmande när intressen krockar. Det etiska medvetandet har generellt ökat de senaste femtio åren, vilket bör lägga grunden för en hållbar utveckling som kombinerar hänsyn till situationsanpassad behandling av mänskliga kvarlevor och möjligheter till ny forskning om mänskligheten.

VEM ÄR EN MÄNNISKA (1800-TAL)

Under 1800-talet var det främst den inhemska överklassen som fick representera kulturen genom unika föremål och konstskatter, medan långväga expeditioner tjänade till att samla in exotiska naturföremål och mänskliga kvarlevor som fick representera "de andra" och som ansågs befinna sig närmare ett ursprungligt naturtillstånd. Inte heller inkluderades vare sig landsbygdens eller stadens arbetarbefolkningar i de materiella kulturarv som ansågs värdefulla att bevara under denna period. Faktum är att Arthur Hazelius insamling av allmogens föremål till en början var kontroversiell och betraktades som ovetenskaplig av flera samtida akademiker som knappast förutsåg att den period som samlades in snart skulle bli sinnebild för den nationalromantiska historien om Sverige.

Till detta sammanhang hör också problematiken med insamling av mänskliga kvarlevor till museisamlingar. Samtidigt som konst och exklusiva föremål i större utsträckning började förevisas offentligt, till exempel i det nya Nationalmuseum som invigdes 1866 och som skulle representera nationens kollektiva kulturhistoria, samlades även skelett och andra mänskliga kvarlevor in för forskning. Skeletten kom bland annat från arkeologiska utgrävningar av gravar med tillhörande föremål som typiskt var mer än 1000 år gamla och fynden placerades i ett nationalromantiskt narrativ som skapade bilden av svenskarnas ursprung.¹⁶

Mänskliga kvarlevor samlades även in genom expeditioner i andra världsdelar och inom Sverige samlades kvarlevor från samer och andra minoritetsgrupper, fattiga och brottsdömda för anatomisk, medicinsk och jämförande forskning.¹⁷ Dessa tillhörde grupper som inte representerades som viktiga i den nationella historien. Förutom den uppenbart oetiska dimensionen i handeln med eller stölderna av människors kroppar finns även en etisk problematik i att vissa människors kulturföremål fick representera nationen och det kollektiva minnet, medan andra människor vars kultur inte historiserades, genom sina kroppar och i en rasbiologisk tradition nyttjades som forskningsobjekt för att utröna människans natur. Denna åtskillnad mellan vilka som behandlades som kultur- respektive naturmänniskor har i vissa delar fortsatt att påverka behandlingen av mänskliga kvarlevor trots att medvetenheten om de mänskliga rättigheterna har förstärkts och att de kulturhistoriska museerna under loppet av 1900-talet helt har tagit avstånd från rasbiologiska perspektiv. Men museerna har idag trots allt i större utsträckning än tidigare kommit att omfatta berättelser om alla människor.

I FORSKNINGENS OCH KULTURMILJÖFÖRVALTNINGENS TJÄNST (1960-1980-TALET)

Den största andelen mänskliga kvarlevor i dagens museisamlingar kommer från arkeologiska undersökningar inom ramen för Kulturmiljölagen.¹⁸ Deras närvaro på museerna är således ett resultat av en juridiskt reglerad process i vilken fornlämningar i allmänhetens intresse har ett lagskydd och där ingrepp i fornlämningar ska kompenseras genom en vetenskaplig undersökning som dokumenterar och tar tillvara relevant kunskap och material. I lagens mening tas inte hänsyn till andra slags intressen än samhällets behov av att exploatera mark i relation till fornlämningens betydelse,¹⁹ inte heller omnämns mänskliga kvarlevor explicit.

Etiska diskussioner om mänskliga kvarlevor i museisamlingar väcks typiskt kring material som i ett arkeologiskt perspektiv ligger nära vår tid, det vill säga inte är äldre än 400-500 år och/eller har en särskild koppling till religiösa samfund, urfolk eller nationella minoriteter. I Sverige märks skillnader i kulturmiljövårdens praxis och hantering av mänskliga kvarlevor i samband med arkeologiska undersökningar beroende på om de är äldre eller yngre än reformationen på 1500-talet.²⁰

När Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer (RAÄ och SHMM) 1983 publicerade underrättelser om *Omhändertagande, förvaring och återbegravning av forntida och medeltida skelettmaterial*²¹ hade ett behov uppstått med anledning av ett

16. Jfr t.ex. Nilsson Stutz 2008, Mac Donald 2006.

17. Se t.ex. bidrag i Hallgren (red.) 2010 och Svanberg 2015.

18. Kulturmiljölagen KML 1988:950.

19. KML, kap 2, 12§.

20. T.ex. artiklar i META 2003 av Tagesson samt Jonsson. Se även Iregren & Shramm Hedelin 2010.

21. RAÄ och SHMM Underrättelser 1983:7.

antal utgrävningar av medeltida kyrkogårdar. Någon diskussion om återbegravning av förhistoriskt skelettmaterial hade dithittills inte förekommit, men från 1960-talet breddades arkeologin till att i högre grad än tidigare behandla medeltid och historisk tid och därmed mer än tidigare undersöka kristna begravningsplatser. Detta väckte ett nytt etiskt medvetande. Genom att flera församlingar började göra anspråk på att få återbegrava benen på fyndplatsen, det vill säga på kyrkogården, aktualiserades frågor om hur människoben från arkeologiska undersökningar skulle behandlas och om det finns etiska skillnader mellan förmodat kristna och icke-kristna kvarlevor.

I skriften från RAÄ och SHMM framhålls vikten av att diskutera fynd av "humant material" redan vid planeringen av en arkeologisk undersökning, samt att det i normalfallet är den osteologiska bedömningen av materialet som ska avgöra om det tas till vara eller inte. Endast om särskilt starka religiösa eller etiska skäl föreligger kan undantag göras för återbegravning av vetenskapligt intressant material. Dessa överväganden ska uttryckas i den arkeologiska undersökningsrapporten och därefter är det RAÄ som beslutar om återbegravning eller förvaring. Om återbegravning sker kan osteologisk undersökning först villkoras eller krav ställas på att benen ska kunna tillhandahållas för forskning vid behov.

Riktlinjerna har ett tydligt arkeologiskt och osteologiskt perspektiv. Det saknas röster som tydliggör grunden för andra slags intressen som gjort sig hörda eller som potentiellt kan finnas.²² Kyrkans krav har föranlett skriften, vilket kan bero på dess relativt starka ställning som institution trots att samhället vid den tiden betraktades som huvudsakligen sekulärt. Men syftet tycks vara att begränsa anspråk som kommer i konflikt med forskningens önskemål snarare än att utreda hur olika intressenter ska komma överens. Tidigare var forskarens perspektiv självklar norm och nu trädde kyrkan in som ytterligare en intressent, vilket sannolikt oroade såväl arkeologer som osteologer då deras nya vetenskapliga landvinningar och tolkningsföreträde ifrågasattes.

MÄNNISKORS RÄTTIGHETER (1980-2000-TALET)

Under de senaste 25 åren har forskningen om mänskliga kvarlevor både breddats ämnesmässigt och fördjupats kunskapsmässigt. Ett skäl till att förvara benmaterial för framtida forskning är den snabba utvecklingen av osteologiska metoder, samt de laborativa analyser av olika slags DNA och stabila isotoper som kan ge omfattande information om människors relationer, kost, hälsa, sjukdomar och närområde.²³ Flera av analysmetoderna förstör materialet, vilket innebär att det inte bevaras för ytterligare framtida forskning.

Under samma period har även kritisk kulturarvsforskning etablerats. Med den följer ett forskningsintresse för hur praktikerna kring mänskliga kvarlevor ska förhålla sig till etisk problematik och det faktum att det kan finnas olika slags intressen för samhället att ta hänsyn till, inte bara inom forskningen utan också i förhållande till andra grupperns behov som begränsar forskarnas önskemål.

Den brittiske arkeologen Paul Bahn skrev 1984 en artikel som problematiserade arkeologisk utgrävning av mänskliga kvarlevor.²⁴ Där ställer han frågan om kvarlevor kan behandlas vördnadsfullt trots att graven störs och påpekar det paradoxala i att

22. Jfr även kritik i Theliander 2003.

23. Se Buikstra & Gordon 1981 för vikt av långtidsförvaring i forskningssyfte, samt argument med olika slags etiska hänsyn i t.ex. Iregren & Schramm Hedelin 2010, Lynnerup 2013, Hagelberg 2013.

24. Bahn 1984.

arkeologerna måste förstöra gravarna för att nå kunskap. Han påtalar behovet av etisk och filosofisk diskussion, tar upp religiösa aspekter och föreställningar i olika kulturer om ett liv efter detta. Bahn menar också att det finns stora mått av dubbelmoral där många arkeologer tar betydligt större hänsyn till känslomässiga, kulturella och religiösa faktorer i sin egen samhällskontext än i sammanhang som de upplever som främmande. Detta märks bland annat genom att Mayahärskare ställs ut på museer, medan det inte är aktuellt att visa kristna kungafamiljer på samma sätt.

I arkeologiska sammanhang fick frågorna genomslag när the World Archaeological Congress (WAC) tog ställning för urfolks rättigheter och antog en rad principer som reglerar vilka skyldigheter kongressens medlemmar har i förhållande till dessa folk.²⁵ Det handlar framför allt om ömsesidig respekt; respekt för de döda, respekt för de efterlevande och för viljeyttringar i deras "communities", respekt för värdet av forskning, samt att arbetet ska föras i dialog och efter överenskommelser mellan parterna.²⁶

Detta breddade perspektiv och etableringen av ett förändrat etiskt medvetande internationellt märks också genom att the International Council of Museums (ICOM) gav ut sin första version av the *Code of Professional Ethics* 1986, ett dokument som fortsatt har reviderats ett antal gånger, senast 2006. Här betonas att mänskliga kvarlevor bör förvärfvas av ett museum bara om de kan förvaras säkert och respektfullt, att forskning måste genomföras både enligt professionella normer och i samklang med intressen och trosuppfattningar i de samhällen materialet kommer från, samt att mänskliga kvarlevor ska visas på sätt som ligger i linje med professionella normer och med samhällets och berörda etniska och religiösa gruppers uppfattningar, i den mån dessa är kända. Till detta läggs att "De måste presenteras med stor takt och respekt för de känslor av mänsklig värdighet som alla folkslag delar."²⁷

Det alla internationella riktlinjer har gemensamt är ett fokus på ömsesidig respekt och förståelse för skilda perspektiv, vilket visar att det finns en samstämmighet i praktiken med inomvetenskapliga kritiska perspektiv och det ökade politiska inflytande av grupper som historiskt sett har varit förtryckta. Det är viktigt att påpeka att det inte nödvändigtvis finns ett inomvetenskapligt vi som delar samma etiska värderingar och prioriteringar även om det ibland kan framstå så i en polariserad debatt mellan hur forskning respektive personlig anknytning ska viktas. Självklart berikas forskningen med personer som har egen erfarenhet av att kombinera olika slags kunskaper och personliga erfarenheter, till exempel av att tillhöra en minoritetsgrupp.

I Sverige har sedan 1990-talet ett antal repatrierings- och återbegravningsärenden väckts och det finns en efterfrågan på tydligare riktlinjer för att hanteringen ska vara etisk, rättssäker och allsidig. Iregren och Schramm Hedelin²⁸ lyfter i ett debattinlägg behovet av en nationell utredning, något som genomförts i både Norge och Finland med det goda resultatet att frågorna har lösts i samförstånd. De skriver också att ärenden om återlämning i Sverige nästan aldrig väcks av de yrkesverksamma, utan av media och av etniska eller religiösa grupper, samt att det ofta finns stort intresse bland studenter för dessa frågor. Denna iakttagelse bör tas som intäkt för värdet av att lyssna på intressenter som efterfrågar tydligare etiska överväganden från forskarna.

25. Se Ucko 1987 för en uttömmande beskrivning av de akademiska striderna som sedan ledde till att WAC bildades och tog såväl politisk som moralisk ställning för ursprungsbefolkningar och förtryckta grupper.

26. The Vermillion Accord on Human Remains antogs 1989 av the WAC Inter-congress i South Dakota.

27. ICOMs etiska regler, svensk översättning 2011.

28. Iregren & Schramm Hedelin 2010.

Här finns perspektiv som är viktiga för alla slags forskningsinriktningar att ta in, inte minst för att stärka legitimiteten i sina anspråk på att forska för allmänhetens bästa.

I Norge aktualiserades problematiken kring förvaring av och forskning på samiska kvarlevor av att krav väcktes på återförande av några delar ur den så kallade Schreiner-ska samlingen vid Oslo universitet. Holand och Sommerseth²⁹ skriver om den långa period av handel med samiska kvarlevor och hur gravar plundrades, bland annat för att utföra skallmätning i rasbiologiskt syfte. Samlingen i universitetets anatomiska institut innefattade bland annat skallarna av två samiska ledare för Kautokeinoupproret 1852. De båda männen greps, dömdes till döden och halshöggs. Kropparna begravdes, men skallarna skickades till anatomiska institutet vid Christianias universitet (nu Oslo) helt emot den tidens strafflagstiftning som uttryckligen angav att avrättade individer skulle begravas. Ungefär 100 år efter att de samiska ledarna Haetta och Somby hade avrättats började släktingar eftersöka deras kvarlevor och processer med begäran om återlämning inleddes. En återlämning skedde också 1996–1997. Vid samma tid begärde norska Sametinget att en oberoende nationell kommitté skulle tillsättas för att klargöra vilka övriga samiska kvarlevor som fanns i det anatomiska institutet.

Efter förslag från Den nasjonale forskningsetiske komité for medisin (NEM) och kollegiet vid Universitetet i Oslo inrättades en kommitté 2008. Den har en rådgivande roll, består av professionella och utses av kulturministeriet. De forskningsetiske komiteer i Norge arrangerade också ett forskningsetiskt seminarium 2010, vilket resulterade i antologin *More than just bones: ethics and reseach on human remains*³⁰ som tar upp en mängd perspektiv och sammanfattar relevanta etiska spörsmål i den norska diskursen.

ETISKA PERSPEKTIV

Det finns en mängd etiska perspektiv som i olika sammanhang medvetet har förts fram eller omedvetet har präglat forskningen om mänskliga kvarlevor och hur de ska hanteras. Berit Sellevold, professor i osteo-arkeologi och tills nyligen senior forskare på NIKU (Norsk institutt for kulturminneforskning) har i en tabell belyst en rad etiska överväganden i relation till mänskliga kvarlevor. Här listas de parametrar som Sellevold menar påverkar graden av etisk problematik och därmed bör vara vägledande för hanteringen av mänskliga kvarlevor.

Tabellen (se följande sida) innefattar större delen av de frågor som varit föremål för diskussion i konkreta fall och är därför en god utgångspunkt för vidare reflektioner. Uppställningen utgår dock från ett perspektiv som begränsas till att forskningens intresse behöver jämkas med enskilda personers eller gruppers anspråk på anknytning. Här saknas aspekter som allmänhetens intresse, lärandevärde, påminnelse om oetisk behandling i historien, överväganden vid destruerande analyser och respekten för den döda. I avsnitten nedan tas därför flera etiska perspektiv upp.

KVARLEVORNAS KARAKTÄR

Vilken slags mänskliga kvarlevor det rör sig om och hur stor likhet de har med en levande människa har betydelse för uppfattningen om deras mänsklighet. Vanligen är brända och fragmenterade ben från förhistoriska gravfält inte föremål för vare sig

29. Holand & Sommerseth 2013.

30. Fossheim (red.) 2013.

Tabell: Osteo-arkelogiskt perspektiv på de etiska aspekter som bör viktas inför beslut om hur mänskliga kvarlevor ska hanteras.³¹ Här innefattas flertalet av de egenskaper hos materialet som i praktiken har aktiverat kontroverser och ibland även krav på återförande av kvarlevor i Norge. Notera att denna tabell stöder återlämnandet av de samiska ledarna Haettas och Sombyss skallar till familjerna utifrån argumentet om känd identitet, stark etnisk tillhörighet och obrända kvarlevor. Dock saknar tabellen ett erkännande om övergrepp i det förflutna då skallarna på olaglig grund tillfördes en anatomisk samling istället för att begravas. Det senare är sannolikt av stor vikt för de efterlevande och en väsentlig del i en försoningsprocess.

Etisk problematik	Behandling av kroppen	Identifierade kvarlevor	Kronologi	Religiös tillhörighet	Etnisk tillhörighet	Skäl för accession
Stark	Obränd	Individens identitet är känd	Gravar från mycket nära förfluten tid	Judisk, Muslimska	Stark etnisk tillhörighet	Forskning
			Gravar från nära förfluten tid			
			Senmedeltida gravar	Protestantisk		
	Religiösa relikier		Medeltida gravar	Katolsk		
	Mumifierad, naturligt eller artificiellt					
Svag	Kremerad	Individens identitet är okänd	Förhistoriska gravar	Hednisk eller okänd religiös tillhörighet	Okänd etnisk tillhörighet	Uppdrags-arkelogisk undersökning

diskussioner eller oenighet om hur de ska hanteras och exponeras. Här är forskarna de huvudsakliga intressenterna, osteologiska undersökningar och provtagning väcker sällan etiska frågor som påverkar processen.

Hela skelett röner mer uppmärksamhet och om mjukdelar finns kvar på en mumifierad kropp har ytterligare en aspekt av mänsklighet uppfyllts. Då finns fler intressenter, såväl forskare som kan få ut ny kunskap när mer av kroppen är bevarad, som stora delar av allmänheten som är intresserade av att se och ta del av skelett, bevarade lik ur exempelvis mossar, samt mumier. Möjligheten att identifiera fler detaljer skapar större närhet, vilket även kan väcka frågor om anknytning, känslöyttringar och kräva särskild behandling i publika sammanhang.

Skelett i utställningar kan visa verkliga människor för att konkretisera livet och döden i olika tider. De påminner oss också om att det faktiskt var människor precis som vi som nyttjade alla yxor, smycken och krukor som dominerar museisalarna. ICOM:s etiska regler manar till försiktighet när mänskliga kvarlevor ställs ut och även till bredare hänsyn utöver den berörda gruppens känsla för aktning. Därför är en av de viktigaste grunderna för att visa kvarlevor – om de uppfyller ICOMs etiska krav i övrigt – att det ska vara relevant för berättelsen och att kvarlevorna berättar något i sin egen rätt. Exempel på relevant exponering kan vara ett fokus på individen och särskilda begravningstraditioner, eller omständigheter som bidrar till lärande om kroppen, relationer och konflikter mellan människor, livsvillkor, hälsa och sjukdomar. Etiskt problematiskt exponering av mänskliga kvarlevor är till exempel när syftet är att skrämma besökarna eller i sammanhang där de endast utgör rekvisita.

31. Tabellen är hämtad från Sellebold 2013:143ff, översättning från engelska av K. Hauptman.

Hur mänskliga kvarlevor arrangeras i utställningen är ytterligare en etiskt känslig fråga. I vissa länder förekommer kvarlevor endast mycket restriktivt eller inte alls. I andra länder såsom i Sverige är mänskliga kvarlevor regelmässigt inkluderade i utställningar. På Historiska museet i Stockholm visas bland annat Barumskvinnan, ett av de äldsta kända skeletten i landet, ett barn från Birka som blivit rekonstruerad och skeletten från slaget vid Visby 1361 som grävts ut från stora massgravar. I Norge visas mänskliga kvarlevor betydligt mer sällan, medan det i Danmark finns ett flertal väl bevarade kroppar från bronsåldershögar och naturligt mumifierade lik från mossar utställda på museerna så att de kan studeras nära och i detalj av besökarna. Flera av dem har fått egna namn och analyser har gjorts för att kartlägga deras kost, hälsa och hur de dog. Mossliken är ibland mordoffer och ingår i förmodat hemska historier. På National Museum of Ireland i Dublin har problematiken med att visa liknande kvarlevor hanterats genom att ställa upp en rad väggar som skyddar kropparna och skapar intima rum för besök som kan undvikas av dem som inte vill se de döda.

NÄRHET OCH ANKNYTNING

En annan betydelsefull parameter är frågan om hur gamla kvarlevorna är. Det tycks generellt finnas en stark samsyn kring att kvarlevor som är nära oss i tid är mer problematiska att hantera än sådana som är tusentals år gamla.³² Detta kan kopplas dels till en mer abstrakt uppfattning om att mänskligheten avtar i takt med lång förfluten tid och den kulturevolutionära uppfattningen om människans utveckling från natur- till kulturvarelse. Dels hör det samman med den vanligt förekommande känslan också hos forskare och andra professionella som arbetar med mänskliga kvarlevor att en personlig anknytning och identifierbara individer kräver mer noggranna etiska överväganden än de som är avlägsna i tid, rum eller gemenskap.

En liknande värdering utifrån närhetsprincipen görs regelmässigt inom journalistiken när motsvarande nyheter från närområdet får betydligt större genomslag än händelser långt bort. Denna tanke om att närhet förstärker de känslomässiga incitamenten och engagemanget i andra människor är väl förankrad i samhället om än i vissa sammanhang problematisk eftersom den också ger grogrund till en uppdelning mellan ett vi som behandlas efter andra principer än de andra.

Selle vold har i sin tabell (se ovan) inga skarpa gränser för vad som är nära förfluten tid och det är kanske inte heller nödvändigt i ett forskningssammanhang när det snarare är relationerna mellan olika aspekter och val av möjliga avvägningar som ska belysas än fasta kategorier som ska definieras. De flesta anspråk på återbegravning rör kvarlevor från de senaste århundradena. I Sverige har det till exempel handlat om medeltida eller efterreformatoriska kyrkogårdsfynd som återförts till församlingen, benen från bärgningen av regalskeppet Vasa som begravts och sedan delvis åter tagits fram för forskning och utställning, kvarlevor av samer från en anatomisk samling, samt kvarlevor från Hawaii och Nya Zeeland.³³

I de riktlinjer för hantering av mänskliga kvarlevor som tagits fram i Storbritannien är tidsaspekten en viktig parameter. I regel är det osannolikt att ett repatrieringsärende fullföljs om det rör kvarlevor som är mer än 300 år gamla och det är osannolikt att repatriering ens övervägs om kvarlevorna är mer än 500 år gamla, förutom om en mycket nära och kontinuerlig geografisk, religiös, andlig och kulturell koppling kan påvisas.³⁴

32. T.ex. Selle vold 2013, Jenkins 2011, Theliander 2003.

33. Tabell med kända ärenden som är aktuella för återbegravning i Iregren & Schramm Hedelin 2010.

34. Guidance for the Care of Human Remains in Museums.

Skälen som anförs är dels att kraven om återförande vanligen rör kvarlevor från just de senaste 500 åren, dels att detta täcker perioden för Europas kolonialt expansiva historia då många ursprungsbefolkningar behandlades omoraliskt av kolonialmakterna. Därför är även individers och grupper anknäpning till mänskliga kvarlevor genom släktskap, kulturell eller etnisk samhörighet, religion och språk av betydelse för vilka etiska hänsyn som ska beaktas när mänskliga kvarlevor hanteras.

MAKT OCH RÄTTIGHETER

Hur kvarlevor har förvärvat och om de anses förvaltas av rätt ägare är parametrar som generellt tillmätts stor vikt i etiska överväganden. Det finns en medvetenhet hos museerna om det koloniala arvet och med det också om den koloniala skulden för att viss insamling gjordes genom övergrepp och förtryck, samt att sådant material alltfjämt finns i några museers samlingar. Samtidigt gör nationella museer anspråk på att förvalta allas kulturarv och de önskar belysa också dessa specifika människors historia inklusive de mörka perioderna med oetisk hantering. Vad händer egentligen med historieskrivningen om de mörka delarna tvättas bort och görs osynliga för framtida människor? I ansvaret att gottgöra forna oförrätter ligger också att ansvaret att visa på vad som tidigare har skett, även efter att överenskommelser om förändrad hantering eller återförande av kvarlevor har träffats.

Repatriering blir om den genomförs utifrån ömsesidig respekt del i en försoningsprocess eftersom vissa kvarlevor som hålls i museisamlingar kan få en mycket symbolladdad betydelse, både för dem som förespråkar repatriering och dem som motsätter sig detta. Sametinget skriver på sin webbplats att "Frågan om samiska mänskliga kvarlevor i svenska statliga samlingar är dels en konkret påminnelse om en rasistisk tid som de flesta förskräcks över, dels ett bevis på att samer diskriminerats, till och med i vetenskapens namn [...] Repatriering handlar om rätten till det förflutna och till sina förfäder. Det handlar också om försoning. Staterna bör erkänna den orätt man gjort och ge tillbaka det som stulits."³⁵

Kjell-Åke Aronsson, museichef vid Ájtte – Svenskt Fjäll- och Samemuseum, lyfter tre perspektiv på repatriering i förhållande till ursprungsbefolkningar: makt, försoning och kunskap. Makt i detta sammanhang handlar om avkolonisering. Tillgång till kulturarvet är en del i en sådan process och religiösa hänsyn är en annan del. Återbegravningar kan därför vara betydelsefulla för organisationer som driver rättighetsfrågor. Försoning i sin tur handlar om att förhålla sig till politiskt och religiöst förtryck i det förflutna och att sträva efter att genom överenskommelser komma förbi den mörka historien. Den sista punkten, kunskap, ger egenmakt att erövra sin kulturella identitet och här kan arkeologi och annan forskning vara viktig för att förstå mer om samernas situation i dag och om historien.³⁶

Ett exempel på ett repatrieringsärende som har visat sig ha stort kunskapsvärde för samers historia men som också varit omdebatterat är skeletten och skallarna från Rounala som grävdes upp 1915 och sedan förvarades vid Uppsala universitet (de fördes under en period över till Historiska museet). I samråd med Ájtte har Museum Gustavianum i Uppsala beslutat om att samlingen från Rounala ska deponeras på Ájtte.

En arbetsgrupp tillsattes när det gäller Rounala för att utreda hanteringen av de mänskliga kvarlevorna som förmodades vara från tider då samiska familjer kunde

35. Sametinget, Samiska mänskliga kvarlevor måste återbördas. Sametinget, <https://www.sametinget.se/repatriering>.

36. Aronsson 2013.

identifieras i skattelängderna. Kort därefter togs ett antal prover och det visade sig att skeletten var betydligt äldre, närmare bestämt från 1200-1300-talet. De sensationella resultaten pekar på att detta skulle vara de äldsta kvarlevorna av kristna samer som har hittats i Sverige. Samtidigt väcktes kritiska frågor kring om detta var nya rön som skulle omkullkasta de gängse tolkningarna om att samerna kristnades först på 1600-talet, eller om det är osäkert att det verkligen rör sig om samer. Därefter följde en rad andra anspråk på kvarlevorna från gruppen kväner och en etisk diskussion tog fart. Vem kan göra rättmätiga anspråk på så gamla kvarlevor? Finns det en gräns i tid? Fanns det fasta etniska grupperingar då? Vad händer när olika grupper konkurrerar med sina anspråk? Grupper som definierar sig olika idag kan förstås ha ett gemensamt ursprung, hur hanteras den dimensionen? Vem har rätt, om någon?³⁷

Medbestämmande är nyckelfrågan här. Så länge berörda grupper inte behandlas som objekt, vilket de gjort tidigare i historien, utan istället respekteras som legitima intressenter som bär perspektiv som ska tillmötesgås med hänsyn, kan forskning främjas och komma många till del.

Arkeologen Liv Nilsson Stutz tar upp det dilemma som arkeologin står inför med repatrieringsdebatten internationellt. Samtidigt som den akademiska diskursen strävar efter pluralism och efter att betrakta kultur och identiteter som föränderliga, dynamiska kategorier behöver ursprungsbefolkningar ofta argumentera för sin kultur som stabil över långa tider för att få rätt till medbestämmande i praktiken. Det kan leda till negativa konsekvenser och behov av att renodla vissa kulturella aspekter samtidigt som annat suddas bort och därmed går förlorat. Arkeologerna vill göra gott och kompensera för gamla oförrätter, men måste samtidigt även beakta sitt professionella ansvar mot det förflutna och mot framtiden. Stutz menar att det är olyckligt med återbegravningar eftersom forskning enligt moderna teoretiska perspektiv bör kunna omtolkas, vilket blir omöjligt när materialet försvinner. På så sätt riskerar gammal kunskap att fortsätta traderas utan möjlighet att ompröva resultat som kanske speglar fördomar och värderingar som inte längre är aktuella.³⁸

Sociologen Tiffany Jenkins som har studerat debatten om mänskliga kvarlevor i museisamlingar i Storbritannien framhåller att det som kan tolkas som ett ifrågasättande av expertrollen och museernas auktoritet är lika mycket frukten av en intern utveckling bland de professionella som effekten av yttre krav om repatriering. Viljan att tillmötesgå gruppernas krav beror på ett större etiskt medvetande bland forskare och yrkesverksamma och detta skulle fortsätta även om det inte kom nya repatrieringskrav.³⁹

DEN DÖDA SOM SUBJEKT

Bioetikern Malin Masterton ställer i sin forskning frågan om mänskliga kvarlevor som subjekt eller objekt på sin spets.⁴⁰ Hon utgår ifrån perspektivet att människor även om de just nu inte existerar kan ha vissa rättigheter och att sådana hänsyn är av vikt för etiska förhållningssätt i förhållande till mänskliga kvarlevor och för historieskrivning mer generellt. Masterton för fram tre olika skyldigheter gentemot det förflutna: sanningsenlighet, respekt för integritet och rätten till erkännande. I flera delar av samhällets rättsmedvetande är principen om den dödas rätt till respektfull behandling accepterad. Detta märks bland annat i ett testamentes giltighet där den

37. Aronsson 2013.

38. Nilsson Stutz 2008.

39. Jenkins 2011.

40. Masterton 2013.

dödas vilja går före eventuella behov hos de levande och det märks också i förbud mot gravskändning och nekrofil.

Även arkeologen Paul Bahn var inne på frågor om den dödas rättigheter när han på 1980-talet började diskutera arkeologisk etik i relation till mänskliga kvarlevor. Bahn drog slutsatsen att arkeologen inte kan respektera den dödas sista vilja och uttrycker förhoppningar om att den kunskap som skapas kan kompensera för vad som förstörs och att detta även kan uppskattas av den döda.⁴¹ Detta ställningstagande gäller också för många delar av dagens forskarsamhälle eftersom arkeo-osteologisk undersökning, laborativa analyser och exponering av kvarlevor belyser fler aspekter av individen som då kan beskrivas på mer komplexa och rättvisande sätt. Olika människor och egenskaper kan lyftas fram, vilket visar på mångfald och ger kunskap om tidigare osynliggjorda personer i de samhällen som studeras.

Argumentet om att kunskap kompenserar hantering kan ifrågasättas genom de andra slags etiska hänsyn som Masterton diskuterar, till exempel individens rätt till integritet gällande sin egen kropp. Analyser av kvarlevor kan avslöja information om individen som förändrar bilden av denna på ett sätt som hon inte hade velat och kanske till och med aktivt dolt under sin livstid (till exempel kan DNA-analyser ge sådana resultat). Detta är särskilt känsligt för kvarlevor från det nära förslutna och för identifierbara individer, som dessutom kan kopplas till nu levande människor. Masterton tar drottning Kristina och strävan efter att fastställa hennes biologiska kön som exempel på forskning som är etiskt problematisk av integritetsskäl. Det finns även andra konsekvenser av forskning som kan påverka de efterlevande, till exempel upptäckten av ärftliga sjukdomar eller icke kända släkterelationer.⁴² I dessa fall förespråkar Masterton att den dödas integritet ur etiskt perspektiv ska ha företräde, medan det finns skäl att tro att många som forskar om mänskliga kvarlevor sätter kunskapsvinsterna framför den dödas rätt eller de potentiella effekterna för de efterlevande.

KUNSKAP OCH BERÄTTELSE

Forskningen har som tidigare framgått länge haft tolkningsföreträde och självklar rätt enligt gängse samhällsnormer att hantera det material som behövs för att uppfylla forskningens mål. Ett brett spektrum av ny kunskap finns att hämta ur mänskliga kvarlevor. Osteologen Caroline Arcini har till exempel skrivit en rad spännande böcker och artiklar med utgångspunkt från osteologiska analyser som lyfter fram glömda människor, visar på hälsotillstånd och farsoter, maktförhållanden, orättvisor och hur det kan ha varit att leva med funktionshinder.⁴³ Det har stor betydelse för förhistorisk och historisk forskning när människorna själva kan studeras för att levandegöra skilda levnadsvillkor. Mänskliga kvarlevor kan dels visa på andra förhållanden än vad vi i nutiden känner till och dels på att vissa allmänt betraktade moderna välfärdssjukdomar har funnits långt tidigare än att de uteslutande kan kopplas till vår livsstil. Denna kunskap kan även ha betydelse för hälsofrämjande råd för nutidens och framtidens människor. Men laborativa analyser på benmaterial och tänder är förstörande åtgärder, vilket innebär att samma slags restriktivitet bör gälla för denna forskning som för återbegravning.

Det finns tveklöst ett stort allmänintresse i att möta mänskliga kvarlevor och av att ta del av detaljerad forskning om människor från forna tider. TV-

41. Bahn 1984.

42. Masterton 2013.

43. T.ex. Arcini 2003, 2008, Arcini m.fl. 2006.

serier som History Cold Case⁴⁴ där en forensisk antropolog, en historiker och en ansiktsrekonstruerare samlar ledtrådar genom att studera skelett och dokument för att lösa allt från förhistoriska mord till mystiska dödsfall i historisk tid, är omätligt populära. Forskning sker regelmässigt på välbevarade mänskliga kvarlevor och några av dem, till exempel Ismannen Ötzi som hittades i de österrikiska alperna, har närmast blivit populärvetenskapliga internationella superkändisar. Intresset för nya rön tycks vara omätligt.

En opinionsundersökning genomfördes i Avebury i Storbritannien i samband med att en grupp druider gjorde anspråk på att återbegrava några förhistoriska skelett som de menade var deras förfäder och religiösa fränder. Gruppen var övertygad om att det fanns ett allmänt stöd för återbegravning, men undersökningen visade att så inte var fallet och att en så stor andel som mellan 80 och 90 % ansåg att kvarlevorna skulle stanna på museet.⁴⁵

DE FRAMTIDA MÄNNISKORNA

Under det senaste århundradet märks en avsevärd förskjutning i det allmänna etiska medvetandet vad gäller mänskliga kvarlevor. Förändringen ligger i linje med den förstärkta position som urfolk får i flera länder med kolonial historia och påbjuder hänsyn, respekt och kommunikation mellan olika intressenter. Många av de insamlingsmetoder som godtogs och kanske till och med ansågs nödvändiga för forskningens framsteg under 1800-talet skulle inte bara vara oetiska utan också brottsliga idag. Å andra sidan utförs säkert idag vissa åtgärder som i framtiden kan ifrågasättas ur nya etiska synvinklar. Men var går gränsen mellan olika intressen?

Ur forskarperspektiv har ofta argumenten för nyttan med ny laborativ forskning om t.ex. levnadsförhållanden och sjukdomar använts för att legitimera sina anspråk på ett material. Vanligen sammanfaller möjligheten att få ut mycket information med andra starka skäl att hantera kvarlevorna varsamt. Det handlar ofta om nära förfluten tid, namngivna individer och välbevarade kroppar. Som motargument mot återbegravning anförs just förlusten av forskningsrön för framtida generationer och att materialet förstörs utan möjligheter till ombeslut om de etiska övervägandena någon gång skulle ändras.

Genom att blicka bakåt kan vi också föreställa oss en förändrad diskurs om ytterligare hundra år som är svår att förutsäga idag. Kulturarv diskuteras ibland i ljuset av olika slags värden. En lämning kan vara värd att forska om på grund av sitt kunskapsvärde, eller viktig att uppleva eftersom den känslomässiga anknytningen och upplevelsevärde är stort. När det gäller mänskliga kvarlevor kan det som brukar benämnas existensvärde vara relevant att beakta. Existensvärde utgår från det värde som samhället lägger i att bevara en företeelse utan att någon konkret nytta eller intressent kan definieras i samtiden.⁴⁶

En stor del av samlingarna i museerna legitimeras i praktiken av existensvärdet eftersom de vilar i magasinen enligt principen att deras betydelse kanske ännu inte syns, men att den i en framtid kan komma människor till del.

44. Producerat av BBC Two, sänt i SVT som Världens fakta: olösta mord.

45. Payne 2013.

46. Jfr t.ex. Ny museipolitik, SOU 2015:89.

RIKTLINJER OCH MORALISK HANTERING

Det är rimligt att museerna och forskarsamhället tar ansvar för en fortlöpande etisk diskussion som överväger olika möjliga ståndpunkter i frågor som berör mänskliga kvarlevor som grävs fram, samlas in, analyseras, förvaras och exponeras av samhällets kulturarvsinstitutioner. Sådana diskussioner pågår runt om i världen och det uttrycks ofta behov av tydligare riktlinjer för att koppla ihop det teoretiska medvetandet med en i praktiken moralisk hantering som utgår från samma etiska ställningstaganden som i teorin. Museipraktikerna bygger på lång erfarenhet och generellt hög akademisk kompetens hos personalen, men det finns också äldre eller mer rutinmässig hantering av kvarlevor som kanske vid närmare eftertanke inte korresponderar med dagens etiska krav.

I diskussionerna som uppstår kring problematiska fall med tydliga intressekonflikter kan det ur forskningsperspektiv lätt uppfattas som att kraven om repatriering är både talrika och dessutom försvårar eller rent av hindrar forskning som har stort allmänintresse. Men ur synvinkeln från den som begärt att gängse hantering ska stoppas eller att oetiskt förvärvade kvarlevor ska återlämnas är systemet snarare trögt och näst intill ogenomträngligt. Vid en genomgång av kända ärenden för återbegravning eller repatriering visar det sig att det handlar om få ärenden i förhållande till den mängd kvarlevor som faktiskt finns i museisamlingar. I Sverige finns kanske ett femtontal framställda krav från 1960-talet och framåt och i Storbritannien rör det sig om ett trettiotal ärenden.⁴⁷ Det finns ingen grund för att förmoda att dessa skulle medföra något märkbart bakslag för möjligheten att forska. Tvärtom finns stort allmänt intresse för nya forskningsrön och för att ta del av mänskliga kvarlevor i utställningar så länge detta utförs enligt praktiker som rimmar med allmän moral.

ANPASSADE RIKTLINJER

En återkommande slutsats från forskare och personer som arbetat med att ta fram regelverk och riktlinjer för praktisk hantering av mänskliga kvarlevor i museisamlingar är att varje fall av intressentkonflikt, anspråk på repatriering eller ifrågasättande av moralisk hantering måste behandlas separat med hänsyn till de specifika omständigheter som råder i sammanhanget.

I arbetet med *Guidance for the Care of Human Remains in Museums* i Storbritannien hämtades expertis och erfarenheter från Australien som tidigare gjort ett liknande arbete.⁴⁸ Men skillnaderna i historia och befolkning mellan länderna var en viktig anledning till att de brittiska rekommendationerna landade i andra ställningstaganden på en rad punkter, inte minst i förhållande till hur urfolk ska involveras.

I Sverige har 36 museer egna etiska riktlinjer för hanteringen av mänskliga kvarlevor (se kapitel 4). Det saknas dock en gemensamt definierad syn på vad som är en etiskt grundad behandling av kvarlevor, något som finns i andra länder som Norge, Storbritannien, Tyskland, USA, Kanada och Australien för att nämna några. Hur situationen ser ut i stora delar av världen land för land finns sammanställt i den omfattande volymen *The Routledge handbook of archaeological human remains and legislation: an international guide to laws and practice in the excavation and treatment of archaeological human remains*.⁴⁹

47. Jenkins 2011:13.

48. Muntligt meddelande Hedley Swain, jfr även USA, NAGPRA.

49. Márquez-Grant, Nicholas & Fibiger, Linda (red.) 2011.

GUIDANCE FOR THE CARE OF HUMAN REMAINS IN MUSEUMS, STORBRITANNIEN

Vad är då mänskliga kvarlevor? Mer precisa definitioner framgår inte alltid av forskarnas diskussioner. Kanske är den generella etiken kring själva principfrågan inte tillräckligt utredd ännu och kanske finns det i de flesta fall en underförstådd samsyn om huvuddelen av det material som avses. I praktik och riktlinjer krävs dock vanligen mer specifika ställningstaganden.

I brittiska *Guidance for the Care of Human Remains in Museums* definieras mänskliga kvarlevor som kroppar och delar av kroppar från tidigare levande personer av släktet Homo Sapiens. Detta inkluderar osteologiskt material såsom hela eller delar av skelett, enstaka ben eller fragment av ben och tänder, mjukdelar inklusive organ och skinn, embryon och preparat av mänsklig vävnad (dock ej hår och naglar, som svenska museer räknar som kvarlevor – se kapitel 4). Definitionen gäller också om något av det som listats ovan är bearbetat av människor och ihopsatt med andra slags material till en artefakt eller till ett konstverk. Mänskliga kvarlevor som är närmare i tiden än 100 år definieras och regleras istället genom the *Human Tissue Act*.

Det framhålls i riktlinjerna att de flesta mänskliga kvarlevor i museisamlingar har varit och fortsatt är okontroversiella i allmän mening, de är dessutom värdefulla forskningsmaterial och populära bland besökare. En mycket liten andel av samlingarna är föremål för begäran om repatriering. Dessa krav är oftast kopplade till en tidigare etiskt problematisk insamling och ibland även till övergrepp, ofta gentemot urfolk och/eller namngivna personer och det rör nästan alltid kvarlevor från de senaste århundradena. Därför har museet ett särskilt ansvar i förhållande till hur kvarlevorna har kommit in i samlingen, hur de etiskt ska hanteras, förvaltas och exponeras i de fall de inte återlämnas.

Lagstiftningen i Storbritannien erkänner inte grupper juridiska rättigheter utan endast individers rätt. Detta innebär att mänskliga rättigheter bara kan hanteras i förhållande till individer, medan den allmänna diskussionen ofta handlar om grupper rättigheter. Etiska riktlinjer måste således förhålla sig till detta juridiska läge. En grupp som kan ha legitima anspråk på anknytning till mänskliga kvarlevor definieras i riktlinjerna som en "Cultural community". Med detta avses en grupp som identifierar sig själv som en gemenskap och i normalfallet delar geografisk tillhörighet, kulturell, andlig eller religiös tro och språk, eller några av de listade aspekterna.⁵⁰

De övergripande etiska principerna som tas upp i Storbritanniens riktlinjer bygger liksom flera andra internationella dokument på ömsesidighet, dialog och respekt. Även om riktlinjerna i första hand ska leda museets agerande påpekas att museet inte på egen hand kan fastställa utgången av ett enskilt fall. När principerna kommer i konflikt med varandra är det dock upp till museet att avgöra hur de ska balanseras. Detta kan aldrig vara på förhand givet och ofta behöver expertrådgivning involveras. De övergripande etiska principerna i Storbritannien är som följer.⁵¹

- Inte göra skada – undvik hantering som upprör och eller skadar individer, grupper eller allmän publik
- Respekt för olika trosuppfattningar – handla med ödmjukhet och respekt för olika grupper kulturella, religiösa och historiska bakgrund, samt för värderingar

50. Guidance for the Care of Human Remains in Museums.

51. Guidance for the Care of Human Remains in Museums. Översättning från engelska och sammanfattning av punkterna av K. Hauptman.

som skiljer sig från de egna uppfattningarna

- Respekt för forskningens värde – forskning kommer alla människor till del och är till nytta för hela samhället, såväl för dem som har personlig anknytning som för efterlevande grupper och allmänhet
- Solidaritet – mänskligheten är vår gemensamma grund, alla delar intresse för att sträva mot gemensamma mål, samarbeta och att se bortom olikheter, behandla varandra med respekt, tolerans och att så långt möjligt arbeta i en anda av konsensus
- Oegennyttia (eng. Beneficence) – sträva efter att dina handlingar har goda effekter för mänskligheten, t.ex. när så är lämpligt genom ny forskning och/eller med respekt för individuella krav om återlämnade när sådan väcks

Även moraliska och mer praktiskt orienterade aspekter listas i sex ansvarspunkter för själva förfarandet med mänskliga kvarlevor. Dessa omfattar ansvar för stringens, ärlighet och integritet, lyhördhet och kulturell förståelse, respekt för personer och grupper, ansvarsfull kommunikation och öppenhet, samt rättvisa.

SKELETTURVALGET, NORGE

Nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på menneskelige levninger utarbetade 2013 etiska riktlinjer för hantering av mänskliga kvarlevor i Norge.⁵² Även dessa riktlinjer har stora likheter med de etiska perspektiv som diskuteras internationellt och de dokument som finns i flera andra länder. Men i likhet med Storbritannien har den norska kommittén anpassat formen till den aktuella inhemska situationen och här utgår de alltså från forskningens perspektiv, vilket kan jämföras med att Storbritannien valt riktlinjer för museernas hantering. Forskning ska i det norska sammanhanget förstås som ett brett begrepp som innefattar undervisning, förmedling och utställning.

I Norge finns ett övergripande forskningsetiskt ramverk *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap og humaniora, juss og teologi*⁵³ vilket gör att riktlinjerna för mänskliga kvarlevor är mer specifikt inriktade på moralisk hantering i praktiken än på de teoretiska etiska linjerna. Inlägg med grund i olika etiska hänsyn finns dock i antologin *More Than Just Bones*,⁵⁴ som redan refererats ovan.

Definitionen i Norge av mänskliga lämningar (vilket är begreppet som används) avser: hela skelett, delar av skelett, lämningar efter kremationer, samt annat mänskligt biologiskt material som bevaras vid museer och i samlingar, eller som framkommer vid arkeologiska och andra undersökningar. Som praxis gäller att riktlinjerna avgränsas till att i normalfallet gälla mänskliga kvarlevor som är mer än 60 år gamla (jfr med definitionen i Storbritannien ovan).

Nio punkter täcker ett brett spektrum av olika hänsyn som ska beaktas. Huvudsakligen är de samstämmiga med riktlinjerna i Storbritannien, men det finns också avgörande skillnader, till exempel den första punkten som behandlar respekt för de döda, vilket endast är ett indirekt perspektiv i det brittiska dokumentet. Här framförs också att det inte spelar någon roll hur fragmentariska kvarlevorna är samt att i den mån det är möjligt ska det eftersträvas att följa den dödas egen vilja, särskilt när kvarlevorna är relativt sentida. En annan skillnad är det dominerande forskarperspektivet som ge-

52. Etiske retningslinjer for forskning på menneskelige levninger.

53. Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap og humaniora, juss og teologi.

54. Fossheim (red.) 2013.

nomsyrar de norska riktlinjerna. Nedan följer en sammanfattning av de nio punkterna.⁵⁵

1. *Respekt för de döda.* Oavsett kvarlevornas ålder eller hur fragmentariska de är krävs respekt och behandling med diskretion och värdighet. När så är möjligt bör det eftersträvas att följa den dödas vilja, särskilt om det rör sig om sentida kvarlevor.
2. *Likvärdig hänsyn oavsett härkomst.* Kvarlevor från alla länder och områden ska behandlas med samma respekt. Olika folk och kulturer har skilda traditioner som är viktiga att respektera. Vissa har starkare krav visavi mänskliga kvarlevor än det norska majoritetssamhället. Det är naturligt att ta hänsyn till sådana skillnader.
3. *Respekt för efterlevande.* När den dödas identitet är känd är det viktigt att förhålla sig till de efterlevande. Närhet i tid och släktskap ökar vikten av att föra dialog innan forskning utförs. Ansvaret försvagas när kvarlevorna är mer avlägsna i tid, men det finns ingen enkel automatik i detta.
4. *Respekt för andra grupper.* En människa representerar många olika grupper utöver sin familj. Detta komplexa förhållande ändras inte i döden. Det är forskarens ansvar att sätta sig in i de centrala identiteter kvarlevorna har och ta tillbörlig hänsyn i förhållande till detta. Aktuella grupper att ta hänsyn till kan vara till exempel etniska, religiösa eller nationella. Genom historien har vissa grupper blivit förtryckta och på andra sätt illa behandlade av majoritetssamhället. Dessa har särskilda skäl för att involveras i forskning för att undvika att gamla oförrätter förs vidare. Sådan forskning kräver extra stor insikt från forskaren. I enskilda fall kan motståndet från en grupp leda till att ett projekt inte bör genomföras. Det är dock värdefullt att också bygga kunskap om historiskt utsatta grupper. Då kan lösningen vara att modifiera forskningsprojektet i dialog med berörda för att det sedan ska kunna genomföras.
5. *Respekt för sällsynt material.* Forskningsmaterial av hög ålder har ofta sällsynta eller till och med unika egenskaper. Forskning som destruerar sådant material bör därför bara utföras efter noggrann utvärdering. Sannolikt kommer nya generationer av forskare ha frågor som de söker svar på med andra än dagens metoder. Respekt för material inkluderar även respekt för forskning utöver det egna projektet. Inför forskningsutgrävningar ska det först beaktas om redan befintliga samlingar kan användas för att tjäna samma forskningsändamål som de tänkta utgrävningsobjekten.
6. *Bedömning av forskningsprojektets realiserbarhet och konsekvenser.* En etisk bedömning av forskningsprojektet innefattar avvägningar av projektets kvalitet, realistiska genomförande och sannolikhet att det ger ny kunskap. Bedömningen av ett projekt ska ta hänsyn till valda metoder, att undersökningar görs av kompetenta personer, att projektet är rätt dimensionerat och finansierat, att centrala frågeställningar adresseras, samt att projektet är väl koordinerat och inte krockar med andra liknande projekt. Kvalitet och möjligheter att få fram ny kunskap är särskilt viktigt om det rör sig om undersökningar som destruerar sällsynt material eller kan ha andra oönskade effekter.

55. De etiska riktlinjerna för forskning på mänskliga kvarlevor är förkortade, sammanfattade och översatta av K. Hauptman.

7. *Respekt för andra forskare.* Empirisk forskning innebär normalt att resultaten ska kunna granskas genom att upprepa experiment och genom att efterpröva processen. Därför ska hänsyn tas till andra forskares behov att efterpröva, samt att forska om andra frågor på samma material. Detta är ett argument mot förstörelse av unikt material, samt ett argument mot att monopolisera forskningsmaterial och på så sätt hindra andra i sin forskning. Monopolisering står i strid med forskningens allmänna värde och forskning som en gemensam offentlig investering.
8. *Hänsyn till fyndkontext och proveniens.* Det är viktigt att forskaren känner till både fyndomständigheter och fyndplats för materialet. I vissa fall kan forskning på material med okänd proveniens innebära deltagande i olovliga eller oetiska aktiviteter eftersom materialet har varit del av en olovlig ekonomi eller har förvärvats på ett sätt som innebär övergrepp mot individer eller grupper. Okänd eller oklar proveniens sänker kvaliteten på projektet och kan ibland till och med göra resultatet värdelöst. Forskaren kan inte friskriva sig från detta ansvar.
9. *Betydelsen av att förhålla sig till gällande lagar och regler och att inhämta tillstånd.* Dessa riktlinjer hjälper forskaren att reflektera etiskt och är inte på något sätt en ersättning för eller tolkning av gällande lagar och regler. Såväl i norsk som i utländsk lagstiftning och förvaltning finns formella krav för utgrävning, insamling, hantering, provtagning och analysering av material. Detta ska säkerställa att forskning och förvaltning utförs inom gällande ramverk. Därför är det av största betydelse att forskaren känner till och följer gällande bestämmelser. Dokumentation på tillstånd att genomföra projektet ska kunna uppvisas på begäran.

6. GLOBALA FÖRSONINGSPROCESSER OCH LOKALA ERFARENHETER

OM ÅTERFÖRANDEN AV MÄNSKLIGA KVARLEVOR FRÅN VÄRLDSKULTURMUSEERNA

Sammanfattning

Kapitel 6 sammanfattar erfarenheter från Statens museer för världskultur när det gäller återföranden till Nya Zeeland och Australien från 1990-talet och framåt.

Linjen för återföranden från Sverige har generellt varit att varje fall bedöms för sig. Modellen har fördelen att parterna genomför processen i en dialog där argument framförs och information kommer fram och kan delas.

För Världskulturmuseerna har flera mervärden skapats genom återförandet av kvarlevor. Det förnyade intresset har genererat forskningsprojekt och samarbeten som gett ny kunskap och insikter. Den handfulla fall som hanterats har skapat nya kontakter och relationer mellan museerna och berörda grupper. Publiken har fått tillgång till mer komplexa berättelser och kraven på problemlösningar har skapat etisk medvetenhet och professionalisering.

Att återföra mänskliga kvarlevor som förvärvat eller använts på ett uppenbart oetiskt sätt kan vara tillfredsställande för flera parter. I bästa fall kan det bidra till att reparera skadad tillit mellan grupper. Repatriering av mänskliga kvarlevor har mot den bakgrunden kommit att bli ett uttryck för viljan att erkänna historiska missförhållanden och därmed upprätta nya relationer i samtiden. Särskilt har det handlat om att visa respekt för ursprungsfolk eller andra nationella minoriteter, som trängts undan och underordnats av nationalstaters majoritetssamhällen. Krav på återföranden av mänskliga kvarlevor började formuleras under 1980-talet med en geografisk koncentration till ursprungsfolk i stora engelskspråkiga demokratier i västvärlden.

I Sverige har mänskliga kvarlevor ur statliga samlingar vid ett begränsat antal tillfällen återförts till grupper som tillerkänts rätten till dessa. Det har bland annat skett från Universiteten i Lund och Uppsala och från Historiska museet. Fallet med den så kallade *Skuggmannen* som lämnades från Nordiska museet för återbegravning i fjällen 2002 är ett av de mer välkända.⁵⁶

När det gäller utomeuropeiska kvarlevor har Historiska museet repatrierat till Australien och till ursprungsfolk i Hawaii. Museum Gustavianum genomförde också nyligen ett återförande till Franska Polynisien. Flest fall har hanterats av myndigheten Statens Museer för Världskultur och närmare bestämt från Etnografiska museet i Stockholm och, vid ett tillfälle, Världskulturmuseet i Göteborg.

Genom samlingarnas geografiska bredd och ursprung i en stor mängd skilda kulturella och historiska sammanhang är de fyra museer som idag räknas till Världskulturmuseerna (utöver de båda nämnda även Östasiatiska museet och Medelhavsmuseet i Stockholm) naturligt kopplade till vittförgrenade internationella nätverk. De utomeuropeiska samlingarna kan potentiellt aktivera relationer i samtliga världsdelar.

⁵⁶ Heinerud 2002/04.

Det har hittills enbart genomförts återföranden från Världskulturmuseerna till grupper av ursprungsfolk från Australien och Nya Zeeland. Samtliga har ägt rum under de senaste decennierna, mellan 1990 och 2009. Framställningen fokuserar dessa begränsade fall och dessas internationella sammanhang men tar också upp några lärdomar av erfarenheter som dragits och mer allmänt kan belysa möjligheter och problem.

BAKGRUND

Linjen när det gäller krav på återföranden från Sverige är generellt att *varje fall bedöms för sig*. Detta är modell som har fördelen att parterna genomför processen i seriös dialog där båda framför sina argument och all relevant information kommer fram och kan delas. Beslut som rör repatriering av statliga samlingar ligger på regeringsnivå men beredningen av frågorna görs av museerna själva. Den senaste museiutredningen föreslår en större grad av autonomi vad gäller sådan och annan hantering som rör avyttring av föremål. I enlighet med ICOM:s etiska regler bör museerna vara beredda att påbörja samtal och göra bedömningar baserade på lagstiftning och humanitära, professionella och vetenskapliga principer.⁵⁷

Av dessa regler framgår tydligt att ett föremål, som kan visas tillhöra en nations eller grupps kulturarv, och som har förvärvats eller exporterats på ett princip- eller lagvidrigt sätt bör återföras skyndsamt. Men vad som ska räknas som ett oegentligt förvärv, eller hur man bedömer grupptillhörighet eller företräde till rätt att återkräva i situationer där det finns flera kravställare, är inte alltid självklart. Att förfrågningar ska hanteras i dialogisk och opartisk anda avspeglar FN:s skrivningar om de mänskliga rättigheterna (1966), där det talas om respekt för olika gruppers egenart och kultur och i deklarationen om urfolkens rättigheter 2007 där kravet på konsultation och former för lösning av egendomstvister omnämns.⁵⁸

För Sveriges del saknas tvingande avtal om utfallet av beredning, eller krav på att dialogen ska leda till ömsesidigt acceptabla resultat. (Det senare är fallet i ILO nr 169 som Norge, Danmark, USA och många latinamerikanska länder men inte Sverige, Kanada, Australien eller Nya Zeeland undertecknat.⁵⁹)

När det gäller krav på återförande av kulturföremål finns ofta en debatt med argument för och emot.⁶⁰ Situationen ser något annorlunda ut när det gäller mänskliga kvarlevor. I sin nyligen utgivna bok *Parthenonsyndromet* konstaterar Ove Bring att sådana återföranden är betydligt mindre kontroversiella än andra.⁶¹ Det beror framför allt på att kvarlevor väcker andra känslor och tillskrivs andra värden än kulturföremål. Den globala kulturhistorien rymmer även en mångfald av olika kulturella användningar av kranier, exempelvis som *memento mori*, segertroféer, vetenskaplig empiri eller andra redskap för kunskap och makt.⁶²

Vad gäller den egna gruppens och släktens kvarlevor tycks människan däremot förenas av ett djupt känt behov av omsorgsfull rituell hantering. Den nuvarande förekomsten av kranier och benrester i samlingar på exempelvis museer är – i ljuset

57. ICOM:s etiska regler, 2011.

58. Uppgifter om regelverket, när inget annat anges, från Bring 2015.

59. ILO (International Labour Organization) konvention 169 definierar urfolk som människor som härstammar från grupper som levde i ett land innan nuvarande stat bildades, som själva identifierar sig som ursprungsfolk och helt eller delvis bibehållit sina egna institutioner.

60. Se t.ex. Östberg 2010 för olika argument i debatten om de omstridda bronserna från Benin.

61. Bring 2015.

62. Se t.ex. den omfattande katalogen från den tyska utställningen Schädelkult: Kopf und schädel in der kulturgeschichte des menschen (2011).

av det – något som står i vägen för alternativa hanteringar. De kan spela en roll i diplomatiska och politiska förhandlingar mellan grupper och nationer, men också bli föremål för existentiellt och religiöst viktiga begravningspraktiker.

I vissa länder, företrädesvis USA, Kanada, Australien och Nya Zeeland, har det organiserade återförandet av tidigare insamlade skelett och kranier från 1990-talet och framåt kommit att spela en särskild roll i nationella försoningsprocesser, mellan koloniserande och/eller invandrade majoritetsbefolkningar och minoriteter eller ursprungsfolk som har längre kontinuitet på platsen. Som vi ska se finns flera sådana parallellt pågående processer som inspireras av varandra och tenderar att utsträckas till mer globala relationer och skeenden. Som Bring formulerar det finns en framväxande etisk konsensus i staters och museers praxis om återbördande av mänskliga kvarlevor. Det rör sig om en folkrättslig norm i vardande, en ”moralisk övertygelse som håller på att övergå i en genuin rättsövertygelse, en *opinio juris*”.⁶³

Det material som de facto aktualiserats för repatriering är avgränsat på flera vis. En del institutioner drar en gräns i tid bakåt, utifrån tanken att det i första hand är de avlidna som efterlevande kommer ihåg vid namn som det är särskilt viktigt att få tillbaka. Hittills är det till representanter för ursprungsfolk som kvarlevor återlämnats. Dessa har som tidigare nämnts särskilt stöd för rätten att agera kollektivt till skydd för sin kultur.⁶⁴ Detta regelverk speglar i sin tur en tidigare negativ särbehandling. I vissa kulturella sammanhang argumenteras för att också avlidnas direkta tillhörigheter och andra föremål som förknippas med gravskick och sorgeritualer borde hanteras på liknande sätt.⁶⁵ Lagstiftningen i frågan skiljer sig åt i olika länder.

I Australien och USA omfattar nationella policies inte bara ursprungsfolkens kvarlevor utan också kategorier av kraftladdade och tabuerade föremål med koppling till ritualer och religioner, så kallade *secret/sacred objects*. NAGPRA, som står för *the Native American Graves Protection and Repatriation Act*, antogs år 1990. Det rör sig om ett juridiskt bindande dokument som reglerar relationen mellan federala museer i USA och erkända representanter för så kallade *first nations*. De senare garanteras rätt till återförande av identifierbara kulturella artefakter ur samlingarna. Skrivningen är, i internationell jämförelse, ovanligt vid och omfattar såväl kvarlevor som gravar, gravmonument, religiöst laddade föremål och andra kulturella artefakter. Också Kanada och Australien har särskilda avtal som reglerar rätten till urfolkens kulturarv. I Sverige finns ingen sådan särreglering. I museernas professionella hantering gör man istället uttalad skillnad på mänskliga kvarlevor och artefakter där så kallat humanmaterial ingår som beståndsdelar,⁶⁶ även detta är en skillnad mot flera andra länder. Vid Världskulturmuseerna har det som nämnts genomförts ett antal återföranden, av såväl mänskliga kvarlevor som kulturföremål.⁶⁷ Men i detta sammanhang diskuteras enbart det förra.

63. Bring, s. 227.

64. FN:s delklaration för urfolkens rättigheter 2007 och Uttalande 2009 av FN-kommittén för ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter. Jämför Bring 2015 sid. 204.

65. Se Jibréus 2013 och Faulkhead & Berg 2010.

66. Detta är till exempel linjen i de riktlinjer från 2009 som styr Statens museers för världskultur hantering av mänskliga kvarlevor.

67. Se Lind 2002, Östberg 2010 och Björklund 2015.

ÅTERFÖRANDEN TILL NYA ZEELAND

Redan år 1990 kom ett tatuerat huvud att återföras till Nya Zeeland från Statens museer för Världskultur.⁶⁸ Initiativet togs av två maoriska författare som, vid ett besök i Sverige, uppmärksammat att Etnografiska museet hade ett torkat huvud med typiska maoriska ansiktstatueringar i sina samlingar. Frågan hade vid denna tid stor aktualitet och politisk laddning i Nya Zeeland. Under 1980-talet hade maoriska grupper börjat opponera sig kraftfullt mot förekomsten i museisamlingar, runtom i världen, av så kallade *toi moko* (en gång vördade relikier av hövdingar och krigare) och *moko-mokai* (på likartade sätt preparerade huvuden från slavar och fallna motståndare).⁶⁹ Under 1800- och 1900-talet fanns en livlig marknad för båda sorterna. Museer och privatsamlare fortsatte att förvärva och visa upp de tatuerade kvarlevorna som något främmande, fascinerade och förskräckande.

Aktivisterna satt inte passiva utan vände sig till Nya Zeelands regering och rättsväsende. Ett domslut 1988 gav fullmakt till en maorisk klanledare att, som företrädare för dödsboet, återkräva ett mumifierat huvud som bjudits ut av ett auktionshus i London. Engelska domstolar godkände detta och huvudet lämnades över, återfördes till hemlandet och fick en begravning. Som symbolisk och politisk handling framstår det, tillsammans med ytterligare ett liknande ärende, som ett genombrott. Därtill kom den existentiella dimensionen av att koloniserade grupper återbördat sina förfäders kroppar från att ha setts som exotiska varor på antikvitetsmarknaden till vördnadsvärda avlidna som deplacerats. Omvärlden bekräftade förändringen i konkreta handlingar. Handeln vid auktionshusen upphörde och många museer tog bort maoriska mumiehuvuden från montrarna. Australien och flera europeiska länder har senare återbördat maoriska huvuden. I Frankrike har det också lett till en lagändring. Efter lokalt motstånd mot ett återförande förtydligades 2010 att samtliga tatuerade maoriska huvuden ska upphöra av vara en del av de statliga franska samlingarna.

Den *mokomokai* som återfördes från Sverige hade skänkts som en gåva av kung Karl XIV:s livmedikus till Kungliga Vetenskapsakademiens samlingar i början av 1800-talet. Det ställdes ut på 1870-talet, både som ett exempel på maoris drivna ornamentik och krigiska seder. Kravet på återförande stötte inte på några hinder utan bifölls och hanterades med stöd bland annat av ICOM:s tidigare nämnda etiska regler för museer. Möjligen underlättades processen ytterligare av försäkringar om att huvudet skulle föras till ett annat museum. Nationalmuseet i Wellington tillhandahöll ett invigt valv för mänskliga kvarlevor som inte kunde kopplas till någon specifik klan. Båda parter kunde vara förvissade om att huvudet togs omhand på ett tillfredsställande sätt, i en trygg och värdig förvaringslokal.

En mindre ceremoni åtföljde överlämnandet som innebar att huvudet lämnade sin status som föremål i samlingen och istället välkomnades åter i det maoriska samhället. Uppmärksamheten blev inte så stor i svenska media, i jämförelse med senare fall. I backspeglarna framstår ärendet som ett tidigt och friktionsfritt fall av en process som senare etablerats internationellt och kommit att spela en viktig roll i Nya Zeelands nationella försoningsarbete. Nationalmuseet i Wellington, en gång präglad av 1800-talets kolonialtid, har döpts om till *Te Papa Tongarewa* och omvandlats till en central arena för det så kallade bi-kulturella samarbetet mellan maorier och majoritetssamhället. Te Papa spelar en aktiv roll i det ambitiösa program för återförande av kvarlevor från olika länder som sedan 2003 finansieras av den nya zeeländska regeringen.

68. Lind 2002.

69. Bring 2015.

När ytterligare ett återförande skedde till Nya Zeeland 2009 var processen följaktligen om möjligt ännu smidigare. Initiativet hade tagits i samband med ett kollegialt besök vid det nämnda museet *Tē Papa Tongarewa*, känt för sin långt gående samverkan med olika maorigrupper. Det rörde sig om kvarlevorna av en till namnet okänd kvinna och återigen om tatuerade och mumifierade kroppsdelar som cirkulerat på en marknad för "exotiska souvenirer". Dessa hade förts till Sverige av en sjökapten i slutet av 1800-talet och kom först till Göteborgs Naturhistoriska museum varifrån de senare fördes till Etnografiska avdelningen.

När kvarlevorna överlämnades från Världskulturmuseet i Göteborg till en delegation gav de rutiner och ceremoniella protokoll som följdes intryck av att vara väl etablerade. Skeendet innehöll olika, tydligt avgränsade, sekvenser. Praktiska element som förpackning och lyft var infogade i en betydelsefull, högtidlig och känsloladdad form. Personer med särskild kunskap om traditioner och repatriering var med och instruerade och ledde. Världskulturmuseet höll i sin tur i den offentliga delen av återförandet, som presenterades för representanter för media.

ÅTERFÖRANDEN TILL AUSTRALIEN

Under koloniseringen av Australien och långt fram i tiden skedde regelmässiga och förfärliga övergrepp som den unga nationen ännu är i full färd med att bearbeta. Inför hundraårsjubileet för det fria Australien 1991 utropades ett försoningens decennium, inlett av en offentlig ursäkt. Påminnelser om oförrätter görs på många sätt, bland annat i samband med de nationella museernas samverkan med aboriginska grupper. Sedan flera år tillbaka tas föremål med rituell laddning omhand på särskilda sätt och bevaras utom allmänhetens åsyn i enlighet med traditionella önskemål.

Också vad gäller mänskliga kvarlevor är situationen speciell. Förekomsten av tusentals kranier och skelett i utländska och australiska museer vittnar om att de haft ett särskilt samlarvärde. Från slutet av 1800-talet och in på 1950-talet bedrevs i Europa så kallad rasforskning, där mänskliga kranier stod i fokus som den kanske viktigaste empirin.⁷⁰ Sverige spelade, åtminstone under början av 1900-talet, en framskjuten roll i detta fält, som senare förkastats vetenskapligt och stigmatiserats kulturellt och politiskt. Av forskare i Sverige ställdes i första hand frågor om tänkta raser i Sverige. Många undersökningar motiverades av viljan att känna igen, avgränsa (från samerna bland annat) och bevara vad de såg som en överlägsen, svensk rasmässig särart. I de mer världsomfattande system, där de här tankarna infogades, spelade aboriginerna en annan men lika skrämmande roll. Bland forskare som sökte en "felande länk" mellan apa och människa frodades idéer om att just Australiens ursprungsfolk skulle kunna leda till svaret. Närvaron av aboriginska kvarlevor i svenska samlingar, med koppling till det i sin tid världskända rasbiologiska institutet i Uppsala har i ljuset av allt det en särskild laddning. Nationellt har de också fått uppmärksamhet och problematiserats i omgångar av intellektuella, forskare och journalister.⁷¹

Det första repatrieringsfallet till den australiska kontinenten, som ägde rum 1997, föregicks av nästan tio års korrespondens.⁷² Återförandet till en tremannadelegation från *Tasmanian Aboriginal Centre* var fortfarande en relativt småskalig och allmänt mindre uppmärksammas process. Ärendet rörde en halv tasmansk skalle som kring sekelskiftet 1900 donerats till de etnografiska samlingarna i Sverige. Att sådana var

70. Om det rasbiologiska forskningsintresset för mänskliga kvarlevor se t.ex. Svanberg, 2015 Hagerman 2006, Ljungström 2004.

71. Se t.ex. Lindqvist 2006 och Hallgren 2003 och 2006.

72. Framställning av fallet bygger åter på Lind 2002.

efterfrågade vid den här tiden bekräftas av att det var ett beställningsarbete som hade krävt aktiva eftersökningar av givaren, greve Birger Mörner. Tasmanierna hade förföljts med en skoningslöshet som framstår som extrem också i ett sammanhang av kolonialt våld och förklarades utdöda 1876. Ett skäl att återförandeprocessen drog ut på tiden var troligen svårigheter att bedöma kopplingen till den grupp som nu gjorde anspråk på att företräda och ha släktskap med dem som setts som utdöda. En annan fråga rörde osäkerhet om den framtida hanteringen i Australien. Museet ville vid denna tidpunkt ännu försäkra sig om att det som återfördes ur samlingarna också fortsättningsvis skulle bevaras väl för framtiden. Man diskuterade, utan bindande löften, hur det kunde ske genom placering i ett "aboriginskt deponitorium" som liknande tidigare nämnt maoriskt fall. Kvarlevan fördes strax efter hemkomsten till platsen för Tasmaniernas reservat *Oyster Cove* och brändes där, i linje med ett återupplivat traditionellt gravskick.

Vid nästa tillfälle då kvarlevor återbördades var alla inblandade på det klara med att det var en återbegravning som planerades. Ingen motsatte sig det, vilket möjligen berodde på att osteologer i Australien skulle få tillfälle att först undersöka benen. Framförallt var denna process, på ett mycket mer uttalat sätt än tidigare, infogad i en beredvillighet från museernas sida att lyfta fram det oetiska i förvärvskontexten och att ta avstånd från det. Alldeles i början av 2000-talet uppmärksammade flera personer en svensk expedition till Australien som ägt rum knappt hundra år tidigare. Vid Etnografiska museet bedrev antropologen Claes Hallgren ett forskningsprojekt, där han bland annat lyfte fram hur expeditionens ledare Eric Mjöberg förvärvat aboriginska kvarlevor genom att medvetet vilseleda bland annat släktingar till avlidna och tulltjänstemän. I Mjöbergs egna skrifter hade han också beskrivit själv hur plundringar av nyligen begravda, ur traditionella trädgravar, gått till.⁷³

Efter att Hallgrens forskning publicerats 2003 engagerade sig ytterligare skribenter i historien.⁷⁴ Den allmänna opinionen i Sverige, beredskapen att stöda projektet från Australien och kanske också den tydliga kopplingen till uppenbart oetiska handlingar, dessutom utförda i en tid när den skamfilade rasbiologiska forskningen var stark i landet, samverkade till att många krafter drog åt samma håll. Det hela kulminerade i ett ceremoniellt genomtänkt och medialt exponerat återförande hösten 2004 från Etnografiska museet (fig. 1). Skyndsamheten och beredvilligheten att informera och agera från svensk sida gav *good will* i Australien.

Hallgren, som uppmärksammat fallet, genomförde som ett uppföljande arbete i samarbete med en australiensisk forskare, en särskild inventering av kvarlevor och andra laddade kulturföremål från Australien. Där upptäcktes ytterligare ben, men alla hann inte komma med i det första återförandet, som omfattade 15 kranier och ett antal skelettdelar. En delegation från Australien kom till Sverige och ambassadören samt två aboriginska representanter tog emot kvarlevor av minst tio individer. Händelsen hade betydelse, bland annat genom det att Statens museer för världskultur med stöd av UD (och en tjänsteman med ansvar för relationer till Oceanien) uppvaktade den svenska regeringen och informerade om behovet av nationella riktlinjer och en mer genomgående inventering av kvarlevor från ursprungsfolk. Regeringsuppdraget om en sådan gick också ut våren 2005 till Statens museer för världskultur och åtta andra myndigheter (se kapitlet Bakgrund ovan). Den visade bland annat att det vid Etnografiska museet bevaras kvarlevor av vad som bedöms vara 800–900 individer.

73. Hallgren 2003.

74. Lindvist 2006 och Mjöberg 2006.

Fig. 1. Gruppbild med delegation från Australien i samband med återförande av mänskliga kvarlevor från Etnografiska museet 2004. Foto: Tony Sandin/Världskulturmuseerna.

I samband med detta ändrades också sätten att förvara dem i museernas magasin och att hantera dem i databasen.

Innan inventeringen 2005–2006 betraktades mänskliga kvarlevor från urfolk oftast som ett närmast bortglömt forskningsmaterial. Bensamlingarna hade utlokalisierats från museets centrala magasin. I samband med inventeringen hämtades kvarlevorna från utlokaliserade förvaringar in till mer närliggande magasin, där de blev fotograferade och identifierade så att det numera är enkelt att lokalisera dem. Att ben och kranier uppfattas som en särskild sorts material förtydligas genom att de placerats tillsammans i en egen del av magasinet, där det inte passerar folk i onödan. Idag bevaras kranierna vart och ett för sig i en särskild sorts kranielådor som togs fram på beställning. Tanken med detta var att försäkra sig om att skallarna framöver skulle bevaras på ett sätt som upplevdes mer respektfullt och i linje med en syn på dem som kvarlevor av individer och i skydd för onödiga blickar.

Uppdraget från regeringen att genomföra en inventering blev alltså ett startskott för nya och genomgripande grepp om hanteringen av utomeuropeiska insamlade kvarlevor. Processen påverkade olika delar av museiverksamheten under flera år och resulterade bland annat i en framtagen policy för myndigheten och flera kunskapsbyggande och publika initiativ. Det finns skäl att tala om ett genombrott för ett nytt etiskt medvetande. Förändringen stöddes starkt av museiledningen och var vitaliserande på många sätt.

ERFARENHETER OCH REFLEKTIONER VID VÄRLDSKULTUR-MUSEERNA

Mellan 1990 och 2009 har det genomförts ett mindre antal repatrieringar av mänskliga kvarlevor från Världskulturmuseerna. Medan de tidigaste fallen av återförande väckte många funderingar om museets fortsatta ansvar för bevarande och bedömning av kravställarnas legitimitet genomfördes det senaste, 2009 till Nya Zeeland, som nämnts i samförstånd och som en transnationell uppgörelse i linje med de riktlinjer för hanterande av mänskliga kvarlevor som fastställts av myndigheten bara ett halvår tidigare. Själva överlämnandena har också gradvis fått en mer elaborerad ceremoniell utformning, med serier av ritualer som markerar att det rör sig om politiskt och existentiellt viktiga förändringar i relationen mellan levande och döda, liksom mellan grupper, institutioner och länder.⁷⁵ Av detta kan man nu inte dra slutsatsen att alla fall framöver kommer upplevas på samma sätt.

Genom att det utvecklats en större beredskap för frågorna som omgärdar mänskliga kvarlevor och deras hantering har processerna rent praktiskt blivit allt mer smidiga och välorganiserade. Central i sammanhanget är den inventering som initierades 2005 och som har skapat större ordning och transparens. Vad gäller beredningen av besluten måste man emellertid fortfarande räkna med omfattande arbete. Vikten av att skapa underbyggd kunskap om förvärvsomständigheter och förhållanden som påverkar ärenden i samtiden är och förblir resurskrävande processer. Det bör påpekas att samtliga återföranden har varit beroende av externt finansiellt stöd för sitt genomförande. Tack vare att medel har beviljats för forskning och utställningsverksamhet har det samtidigt vid museerna blivit möjligt att lyfta fram nya berättelser och genomföra internationella samarbeten.

Återförande av mänskliga kvarlevor ses i vissa sammanhang som ett sätt att skapa social hållbarhet genom att ta ansvar för historiska missförhållanden. Men frågan är inte utan komplikationer. Avståndet har gjort att bedömningar om kravställarnas koppling till kvarlevorna fått överlätas till institutioner i respektive nation. Man bör räkna med förekomsten av olika grupper som kan göra anspråk på samma material. I realiteten blir det svårt att få igenom sina krav om inte frågan först fått nationellt genomslag och ekonomiskt stöd. Som nämnt är det hittills bara till två utomeuropeiska länder, Nya Zeeland och Australien, som Världskulturmuseerna återfört kvarlevor. I dessa båda länder har frågan, som tidigare framgått, haft stor aktualitet. Från slutet av 1980-talet har det där utvecklats arbetsformer och lösningar som är acceptabla för flera parter och har politiskt, ekonomiskt och administrativt stöd. Återförandena spelar där en roll i normalisering och försoning mellan majoritetssamhällen, baserade på relativt sentida migration och kolonisation, och urfolk. Samtliga återföranden av kvarlevor från Världskulturmuseerna har skett till grupper som räknas som urfolk i sina länder.

Världskulturmuseernas nuvarande policy drar en gräns vid återförande i tid genom att det i första hand är fyra generationer från nu levande som kommer att kunna repatrieras. Med tanke på strider om landrättigheter som kopplas till belägg på tidigare bosättning är det inte omöjligt att äldre kvarlevor också kommer att återkrävas. En annan förändringsfaktor att ha i åtanke är de nya så kallade genarkeologiska metoderna som öppnar tidigare oanade möjligheter att få vetskap om släktskap och migrationsrörelser långt tillbaka i historien. Sådana kräver tillgång till benmaterial, vilket gör att kvarlevorna kan komma att få drastiskt ökad betydelse både för grupper med intresse att kartlägga sin historia och för forskare som intresserar sig för detta eller mer allmänna frågor om mänsklighetens uppkomst och rörelser.

75. Jfr. Gustafsson Reinius 2013.

De nämnda nya rutinerna för placering och hantering upplevs vid Världskulturmuseerna som en professionalisering och gör det eventuellt också möjligt för fler att uppleva respektfullt och hållbart bevarande som ett möjligt alternativ till repatriering. Samlingarnas roll som förvaltare av samhälleliga minnen är värd att understrykas i sammanhanget. De nämnda fallen har på olika sätt aktualiserat kunskap om svenskars delaktighet i koloniala processer och Sveriges historiskt aktiva roll i den rasbiologiska forskningskontexten, med dess nedvärderande och felaktiga premisser om människans utveckling och olika gruppers skilda värden. Mänskliga kvarlevor i samlingarna kan vara konkreta spår av historiska övergrepp och därmed spela en roll för det samhälleliga minnet. I det resonemanget bör man samtidigt beakta rätten för grupper, som utsatts för sådana övergrepp, att slippa bli ensidigt associerade med dessa historier

Frågor om rasbiologi och förekomsten av kvarlevor i museernas samlingar har tagits upp i flera utställningar, bland annat i basutställningen *Skelettsamlaren* och vandringsutställningen *(O)Mänskligt* som producerades i samverkan med Riksutställningar och ännu befinner sig på en landsomfattande turné. Etnografiska museet har också genomfört forskningsprojekt på temat och gett ut antologin *Mänskliga kvarlevor – ett problematiskt kulturarv* (2010) som ger ytterligare exempel på hur svenska samlare under förra seklet aktivt sökte kranier och ben för en forskning vars rasistiska förtecken kastar skuggor in i vår samtid.

Publiken har involverats i diskussioner om området genom ett flertal utställningar och inom ramen för programverksamhet. Museiprogrammet vid Stockholms Universitet har till exempel sedan flera år ett moment om repatriering som genomförs i samverkan med intendenterna vid Etnografiska museet. Kunskap bör i dessa fall inte reduceras till fakta. Frågorna kräver analys och reflexion, liksom en öppenhet för förändringar i forskningsläge, lagstiftning och övrig global samhällsutveckling.

Genom det förnyade intresset för ett på flera sätt utmanande material har det initierats forskningsprojekt och samarbeten som gett ny kunskap och insikter. Den handfull fall som hanterats har skapat nya kontakter och relationer i berörda grupper och länder. Publiken har fått tillgång till mer komplexa berättelser om den nationella historien. Kravet på problemlösningar har skapat etisk medvetenhet och professionalisering i olika delar av verksamheten. Sammanfattningsvis kan konstateras att det för Världskulturmuseerna skapats flera mervärden genom återförandet av kvarlevor.

Återföranden rör relationer mellan individer och grupper, i flera tidsdimensioner. De uppenbara utmaningarna och vinsterna finner vi i samtiden. Men valet och handlingen att lämna över – eller tillbaka när uttrycket är mer befogat – ansvaret och friheten att hantera kvarlevor rör också skapandet av kollektivt minne och valmöjligheter i framtiden.

7. SAMRÅD, HEARING, WORKSHOP PÅ MUSEERNAS VÅRMÖTE

Sammanfattning

Kapitel 7 beskriver arbetet med samråd och kontakter inom uppdraget. Arbetsgruppen har arrangerat en hearing, en workshop samt ett antal enskilda möten med särskilda personer och intressenter.

En hearing genomfördes på Historiska museet den 21 mars 2016 med representanter från institutioner och myndigheter som inte är museer (med något undantag). Listan på inbjudna omfattade representanter ifrån de största religiösa samfunden i landet, samtliga fem nationella minoriteter, arkeologer, osteologer, medicinhistorisk expertis, universitet och kulturarvsinstitutioner.

Den 21 april 2016 hölls en workshop med museianställda på Norrköpings stadsmuseum i samband med konferensen Museernas vårmöte. Vid workshopen deltog 25 personer från 17 museer samt Västarvet och Riksantikvarieämbetet.

För att samråda med Sametinget och andra berörda myndigheter och aktörer har arbetsgruppen arrangerat dels ett antal mötestillfällen med flera aktörer samtidigt, dels haft enskilda möten med särskilda personer och intressenter. Här beskrivs utfallet av dessa olika möten. Först beskrivs den hearing som genomförts, därefter övriga samråd.

HEARING PÅ HISTORISKA MUSEET 21 MARS 2016

Representanter hade bjudits in till hearingen från institutioner och myndigheter som inte är museer (med något undantag), för att synpunkter i frågorna om mänskliga kvarlevor i museisamlingar. Listan på inbjudna omfattade representanter ifrån de största religiösa samfunden i landet, de fem nationella minoriteterna arkeologer, osteologer, medicinhistorisk expertis, universitet och kulturarvsinstitutioner. Alla kunde inte närvara men de som kom representerade följande organisationer eller specialistområden:

Forum för Levande Historia

Karolinska institutet, avdelningen för medicinens historia och kulturarv

Svenska arkeologiska samfundet

Svenska ICOM (International Council Of Museums)

Riksantikvarieämbetet

Sametinget

Arkeologerna (vid Statens historiska museer)

Osteolog, Institutionen för Arkeologi och antikens historia, Lunds universitet

Osteolog, Institutionen för Arkeologi och antikens historia, Uppsala/Visby

Osteolog, Västergötlands museum

Karolinska institutet, specialist på repatrieringsärenden Nordamerika

Teolog, Uppsala universitet och Statens historiska museers insynsråd

Världskulturmuseerna

Museum Gustavianum, Uppsala universitet

É Romani Glinda

Svenska kyrkan

Hearingen inleddes med att uppdraget, arbetsgruppen och dess arbetsmetoder presenterades, liksom de preliminära resultaten från den enkätundersökning som gjorts. Hearingen genomfördes därefter som ett rundabordssamtal där alla deltagare fick tid på sig för ett kort inlägg kring vad som är viktigt ur deras och deras organisations synvinkel. Dessa synpunkter sammanfattas tematiskt i det följande.

SAMLINGARNAS HISTORIA OCH INSAMLING

Karolinska institutet (KI) har en äldre samling av kranier, skelett, preparat och snitt. Samlingen har tillkommit i samband med forskning. KI håller på att ta fram egna riktlinjer för hantering med både medicinhistoriska och kulturhistoriska utgångspunkter och menar att det är viktigt att förstå samlingarnas insamlingshistoria och sammanhang. KI har tillsammans med museerna vid Lunds och Uppsala universitet initierat ett forskningsprojekt om samlingarna med mänskliga kvarlevor och ingår också i ett nordiskt nätverk. Etiken i samband med hanteringen underströks, den är också beroende av insamlingshistoriken.

FORSKNING, KUNSKAP OCH UNDERVISNING

Museum Gustavianum, en del av Uppsala universitet arbetar för att samlingarna ska öppnas mer för forskning och undervisning. Museet menar att det är viktigt med nationella riktlinjer som är tydligare och mer omfattande än ICOM:s och grundar det på erfarenheter utifrån kontakter med andra universitetsmuseer runt om i världen. Representanten från Riksantikvarieämbetet underströk också kunskapspotentialen i samlingarna av mänskliga kvarlevor. Representanten från KI påpekade att det är viktigt att försöka tillgodose både krav på återbegravning och forskning.

OLIKA FORSKNINGSPERSPEKTIV PÅ SAMLINGAR

En rad olika perspektiv på hantering av mänskliga kvarlevor framkom under samtalet. Karolinska Institutet menade att ett medicinhistoriskt perspektiv präglar deras sätt att förhålla sig till och arbeta med sina samlingar. En av Historiska museets representanter påpekade att det också finns ett publikt perspektiv och allmänintresse när det gäller mänskliga kvarlevor. Det är viktigt att det finns tankar bakom hur och varför kvarlevor ställs ut och att ha kännedom om hur de tas emot. Ett osteologiskt perspektiv innebär att skeletten är den viktigaste källan till kunskap om människor som levtt i olika tider och sammanhang. Genom att forskningen och undersökningsmetoder utvecklas hela tiden är det möjligt att återgå till äldre material för nya undersökningar. Det gör att återbegravningar inte är att rekommendera. Ett exempel är också att man tidigare ansåg att brända ben, kremeringar, kunde gallras då de inte var möjliga att undersöka. Idag finns nya metoder som ger mycket kunskap även från dessa material.

VÄRLDSKULTURMUSEERNA

Ett exempel på att frågorna kring hantering av mänskliga kvarlevor på museer är komplexa är Världskulturmuseerna. Sammanslagningen av de fyra museernas samlingar ger en stor bredd, och stryka, för arkeologer, osteologer och kulturhistoriker att närma sig med olika frågeställningar, perspektiv och utgångspunkter. Museerna tog fram en egen policy 2009 men avser att uppdatera och arbeta med denna, som ett levande dokument. Med samlingar från hela världen går det inte att ha ett alltför snävt förhållningssätt.

HÄNSYN TILL KULTUR OCH RELIGION

É Romani Glindas representant tog upp att den romska gruppen är relativt ”nya” i sammanhanget med mänskliga kvarlevor på museer och inte har någon given relation till museerna när det gäller detta. Representanten beskrev också att det därför finns svårigheter med att veta hur de ska manövrera för att bli hörda i sammanhanget. Ett specifikt fall beskrevs (se avsnittet Bakgrund ovan) då romsk kultur åsidosatts genom att ett skelett av en romsk man hade ställts ut på museum, vilket romska företrädare kritiserat utan att få gehör för sina synpunkter.

BEHOV AV RIKTLINJER – RÄTT RIKTLINJER – NATIONELLA RIKTLINJER

De flesta deltagarna nämnde riktlinjer och behov av sådana. Men behoven ser mycket olika ut för olika institutioner. KI menade att vid beslut om repatriering är varje fall unikt, vilket gör att nationella riktlinjer kan bli för generella. Svenska ICOM:s representant menade att ICOM:s etiska regler är för kortfattade i frågan om mänskliga kvarlevor och ger för stora möjligheter till tolkningar vilket gör att det är viktigt med nationella riktlinjer. Ett exempel är att i ICOM:s etiska regler står att mänskliga kvarlevor ska behandlas respektfullt, vilket då bör utvecklas för att definiera vad respektfullt innebär. Arkeologiska samfundet påpekade att det är många olika ”kategorier” av människor som hanterar mänskliga kvarlevor i kedjan från den arkeologiska utgrävningen till magasinering vilket gör att det är svårt att ta fram nationella riktlinjer. Arkeologiska samfundet har tagit fram riktlinjer för god arkeologisk praxis. De hävdar också att det är viktigt att jämföra med andra länders riktlinjer. Riksantikvarieämbetet ansvarar för föreskrifter för uppdragsarkeologin i Sverige, där bland annat mänskliga kvarlevor grävs fram, men ser gärna att museerna gemensamt arbetar fram nationella riktlinjer för den vidare hanteringen av mänskliga kvarlevor efter utgrävningarna.

MÄNSKLIGA KVARLEVOR – VAD ÄR MÄNSKLIGT?

Teologen efterlyste en grundligare diskussion kring vad ”mänskliga kvarlevor är”? Är det här en människa och hur skiljer vi detta från djurs kvarlevor? Han menade att uppfattningen av ”mänskligheten” i praktiken ofta verkar avta med ålder (jämför stenålder med medeltid och nyare tid), samt att geografiskt avstånd också verkar spela in. Ju längre bort ju mindre mänsklig, verkar inställningen vara. Namngivna personer verkar också uppfattas som mer ”mänskliga”. Begreppet griftefrid är en viktig princip – vad betyder det i sammanhanget?

VEM BESTÄMMER?

Sametingets representant menade att samerna som urfolk, genom sitt folkvalda organ, har rätt till självbestämmande vad gäller samiska frågor. Det innebär att nationella riktlinjer för hantering av mänskliga kvarlevor inte bör omfatta samer. Synen på till exempel forskning förändras över tid, därför är det viktigast med självbestämmande. Sametinget menar vidare att det är viktigt att kartlägga var i landet det finns samiska lämningar och varför dessa insamlats. Sametinget har beslutat att alla kvarlevor av samer ska återföras. Sametinget har även beslutat att tillsätta ett etiskt råd med uppgift att vara rådgivande organ för etiska frågor vad gäller hantering och förvaring av samiska kvarlevor. Flera av deltagarna vid hearingen påpekade att de individer som det forskas på aldrig gett sitt samtycke till detta.

BEVARA FÖR FRAMTIDEN – HUR LÄNGE?

Svenska kyrkan har samarbetat med sametinget kring repatriering och stödjer deras krav. Kyrkan har ställt frågan kring att bevara mänskliga kvarlevor för forskning för kommande generationer – hur länge då? Vi vet inte vad som sker i framtiden vad gäller etiska regler och efterlevnad av dessa. Kan till exempel rasbiologiska tankar uppstå igen med ändrad politisk situation?

MAGASIN, MATERIALET TAR SLUT, DELA RESULTAT

Många museer har tusentals skelett och magasinsfrågan blir då viktig. Osteologen från Västra Götalandsregionen menade att den frågan bör ses i perspektivet av omhändertagande av befintligt material kontra tillväxt. Personalen minskar och tillväxten ökar. Ett ökat intresse för provtagningar utsätter delar av samlingarna för risk att destrueras. Ett exempel är äldre stenåldersmaterial, där materialet inte är så stort. Hon efterlyser starkare motivering för att göra analyser och menar att om resultaten görs mer synliga och lätta att dela, kan behovet av provtagningar minska. Några av osteologerna fick frågan om det inte är problematiskt att forska på mänskliga kvarlevor? Svaret blev; nej, forskningen ger så mycket ny kunskap som inte går att få fram på annat vis. Det är dock viktigt att hanteringen sker på bra sätt. De underströk också att det vore bra om provsvar samlas och redovisas nationellt för att förhindra att material används mer än nödvändigt.

FRÅGORNA REDAN PÅ UTBILDNINGSNIVÅ

En av osteologerna ifrågasatte att inte frågorna kring hantering av mänskliga kvarlevor tas upp redan på utbildningsnivå. Hon efterlyste mer kunskap hos länsstyrelserna och refererade till fornminneslagen och att benmaterial har skydd redan vid utgrävningen.

SLUTREFLEKTION, HEARINGEN

Sammanfattningsvis visar och förstärker hearingen vikten av att förhålla sig till frågans bredd och komplexitet. Många framförde tankar om samlingarnas sammanställning, tillkomst och användning. Åsikter och ställningstaganden kring insamling, hantering, forskning, utställningar och magasinering av mänskliga kvarlevor varierar mycket. Mänskliga kvarlevor diskuteras och hanteras utifrån arkeologiska, osteologiska, medicinska, kulturella, religiösa, filosofiska och publika perspektiv.

ENSKILDA MÖTEN OCH INLÄGG

Samråd har inom uppdraget skett med Åjtte – Svenskt Fjäll- och Samemuseum, representerat av Kjell-Åke Aronsson, chef för museet. Aronsson beskrev hur det har funnits en väl fungerande arbetsgrupp där förutom Åjtte också Historiska museet och Sametinget ingick. Gruppen diskuterade frågan om hur samiska kvarlevor i museisamlingar skulle behandlas med utgångspunkt från Sametingets beslut 2007 (se kapitlet Bakgrund). Arbetsgruppen var överens om att fynd från medeltid eller tidigare inte är aktuella för återföring. Aktuellt är istället kvarlevor från 1600-talet och framåt som säkert kan sägas vara samiska. Åjtte ser inte som sin uppgift att driva repatrieringsfrågor.

Samråd har även skett med Lunds universitets historiska museum genom enskilt möte med museichef Per Karsten, informatör Kicki Eldh och handläggare Jenny Bergman. Museet erhöll år 1995 den äldre anatomiska samling från Lunds universitet som det förvaltar. Med samlingen följde inte några riktlinjer. En rad repatrierings-

frågor kom snart efter övertagandet. Till en början avgjordes alla ärenden av Lunds universitets rektor, men idag har museet egen beslutsrätt. Många osteologer visar intresse för museets samlingar. Alla kvarlevor kommer att samlas i ett nytt magasin för att öka tillgängligheten. En ny policy för hantering av mänskliga kvarlevor är under framtagande. I detta arbete används riktlinjerna hos Historiska museet i Stockholm och Museum Gustavianum i Uppsala som inspiration. Historiska museet i Lund är tveksamma till nationella riktlinjer då de anser att många frågor kring mänskliga kvarlevor är för specifika, fast de menar att den brittiska modellen (se nedan) är intressant. De understryker vikten av att museerna även fortsättningsvis kan använda mänskliga kvarlevor för att berätta om människor i olika tider och för att ge perspektiv. Museet menar att de osteologiska samlingarna också är framtida forskningsarkiv.

Endast ett museum, Biologiska museet vid Lunds universitet, svarade på frågan om synpunkter på uppdraget som formulerades i en text om uppdraget som gick ut som en nyhet på Riksförbundet Sveriges museers hemsida i mars 2016. Biologiska museet bidrog med information om sin verksamhet, vilken i stora drag överensstämmer med den generella bild som enkätundersökningen visar på (se kapitel 4). Biologiska museet skulle gärna se att det tas fram nationella riktlinjer för hur museerna på bästa sätt ska hantera mänskliga kvarlevor, men att museerna sedan ges möjlighet att ha lokala tillägg till dessa riktlinjer för att på ett bättre sätt kunna anpassa dem till olika särskilda verksamheter.

Samråd inom uppdraget har även skett med Landsantikvarieföreningen och den huvudsakliga slutsatsen var att det fanns uppslutning kring behovet av någon form av nationella riktlinjer för hanteringen av mänskliga kvarlevor vid museerna. Samråd kring uppdraget har även skett med ordföranden för Riksförbundet Sveriges museer, som ingått i styrgruppen.

Den 12 februari 2016 hade arbetsgruppen besök av Hedley Swain från Arts Council England som bjöd in för en genomgång av de riktlinjer för hanteringen av mänskliga kvarlevor i museer som finns i Storbritannien, deras bakgrund och hur de fungerar. Hedley Swain ledde i början av 2000-talet ett arbete med att ta fram nya riktlinjer och resultatet är ett dokument publicerat 2005 och med brett stöd i den brittiska kultursektorn (se mera om dessa riktlinjer i kapitel 5 ovan). Bakgrunden var olika tidigare utredningar samt ärenden kring repatriering. De brittiska riktlinjerna vill ge museerna en transparens i arbetet med mänskliga kvarlevor och erkänner existensen av olika slags krav. De ger vägledning i juridiska och etiska frågor, vägledning om hantering och användning samt vägledning i hur krav på återförande ska hanteras. Enligt Swain har de brittiska riktlinjerna generellt fungerat bra och haft en god inverkan på museernas arbete och relationer.

WORKSHOP PÅ MUSEERNAS VÅRMÖTE 21 APRIL 2016

Arbetsgruppen höll en workshop på Norrköpings stadsmuseum om mänskliga kvarlevor i museer i samband med konferensen Museernas vårmöte. Vid workshopen deltog 25 personer från 17 museer samt från Västarvet och Riksantikvarieämbetet. Deltagarna kom ifrån: Borås Kulturhistoriska museer, Enköpings museum, Eskilstuna Stadsmuseum, Gotlands museum, Göteborgs stadsmuseum, Kulturen, Lund, Kulturparken Småland, Länsmuseum Gävleborg, Medelhavsmuseet/Världskulturmuseerna, Museum Gustavianum, Nordiska museet, Norrbottens museum, Norrköpings stadsmuseum, Riksantikvarieämbetet, Sigtuna Museum & Art, Stockholms stadsmuseum/Medeltidsmuseum, Västarvet, Västerbottens museum och Östergötlands museum.

Hearingen inleddes med att uppdraget, arbetsgruppen och dess arbetsmetoder presenterades, liksom de preliminära resultaten från den enkätundersökning som gjorts. Särskilt inbjuden var Lotten Gustafsson Reinius, chef för Etnografiska museet, som höll ett inspirationsföredrag med titeln "Globala försoningsprocesser och lokala erfarenheter – återföranden av mänskliga kvarlevor från Världskulturmuseerna". Därefter hölls själva worskhopen.

WORKSHOP

Arbetsgruppen hade formulerat fem etiska frågeställningar. Deltagarna delades in i grupper och fick diskutera en fråga var. En person i varje grupp utsågs att föra anteckningar samt att redovisa gruppens diskussion efteråt. Resultaten av diskussionen beskrivs fråga för fråga i det följande.

Fråga 1. Visa respekt för olika trosuppfattningar och för olika gruppers kulturella och historiska bakgrund och värderingar eller respekt för forskningens värde som kommer alla människor till del? Kan dessa bli motsatser, vad väger tyngst, vem bestämmer?

Grupp ett hade enats om att frågan är komplex och väckte många tankar. Ett exempel från Medeltidsmuseet, där det finns delar av en kyrkogård med kvarlevor utställt, togs upp. Museet har fört diskussioner med katolska kyrkan om detta. Kyrkan menar att själen har lämnat kroppen, så det är bara materia kvar. Gruppen diskuterade att utifrån den aspekten är det OK, men vad tycker samhället om frågan? Många museer har vidare inte problematiserat hur hanteringen sker. Grupp ett diskuterade också försoningsprocesser och hur långt den egentligen kommit. De ansåg att det var mindre känsligt förr. Man skulle helt enkelt ha skelett i en utställning. Det drog folk. Men det har skett en förskjutning mot att diskutera mer kring hanteringen av mänskliga kvarlevor idag. Ytterligare ett exempel från Medeltidsmuseet redovisades: ett projekt som undersöker gravar i Riddarholmskyrkan med hopp om att kunna identifiera Magnus Ladulås. Gruppen menade att forskningen är viktig, men vad lär vi oss? Med hjälp av DNA har undersökningarna i Riddarholmskyrkan gett ny kunskap om sjukdomen osteoporos. Det är lätt att gömma sig bakom forskningen, men utan den blir det ingen ny kunskap. Med anledning av det inledande föredraget hade gruppen även berört frågan om repatriering och ansåg att det inte finns någon mall för repatriering, men att det måste ske i samverkan. Det ser alltid olika ut och skiljer sig från fall till fall.

Fråga 2. Etiken är beroende av samlingens tillkomst och syfte – anatomisk samling, etnografisk samling, arkeologisk samling – diskutera kring detta påstående.

Grupp två hade inte nått konsensus i diskussionerna och redovisade olika åsikter som framkommit. En åsikt, som flera i gruppen stod för, är att det egentligen inte spelar någon roll med samlingars tillkomsthistoria och syfte. Det som spelar roll är att det handlar om människor. Inom arkeologin är man skolad att se kvarlevor som material och att behandla dem som sådant. Det kan dock även i arkeologiska sammanhang uppstå situationer då det är uppenbart att det är människor det handlar om. Det borde vara mänskliga rättigheter, snarare än samlingarnas tillkomst, som styr i sådana situationer. Det viktiga är att det finns riktlinjer. Det bör finnas vägledningar för hur, varför och med vilket syfte hantering sker. I gruppen framfördes också åsikten att tillkomsten av en samling spelar roll och om behovet att reflektera kring arkeologiska praktiker.

Fig. 2. Diskussion vid workshop på museernas vårmöte. Foto: Lena Hejll/Historiska museet.

Fråga 3. Ett publikt perspektiv på mänskliga kvarlevor; Vad innebär det? Hur och varför ställer vi ut? Vad berättar vi med hjälp av mänskliga kvarlevor?

Grupp tre menade att det är viktigt med respekt och att reflektera kring hur man hanterar mänskliga kvarlevor, både i magasin och då de ställs ut. För att använda mänskliga kvarlevor i utställningar ska de vara det enda sättet att berätta det man vill förmedla. Det får inte finnas något spekulativt syfte. Ett forskningsprojekt kan motivera att ett material ställs ut för att visa vad som sker. Vad som blev uppenbart under diskussionerna var att det är viktigt med (monter-)glas emellan kvarlevor och besökare. Glaset skyddar, men tillåter ändå närhet. Gruppen anser att det inte ställs ut så mycket mänskliga kvarlevor i Sverige. Lit-de-parade-traditionen, och därmed vanan att se döda människor finns inte alls här, vilket den gör i andra delar av världen. Gruppen diskuterade också om den breda sekulariseringen i Sverige betyder något i förhållande till hur vi ställer ut. Slutligen hade gruppen enats om att det kanske inte är platsen som mänskliga kvarlevor visas på som är det viktiga. Visar man, så visar man.

Fråga 4. Osteologiskt perspektiv på mänskliga kvarlevor; Skelett är bästa källan till kunskap om levande människor. Ny forskning innebär ny kunskap. Det är viktigt att kunna återvända till redan undersökta material, därför viktigt med framtida åtkomst. Hur länge? Politik och etisk syn kan förändras.

Grupp fyra utgick i sin diskussion från en aktuell arkeologisk undersökning i Göteborg där man gräver ut Nya Lödöse och en medeltida kyrkogård. Ca 700 individer är på väg in i museisamlingen på Göteborgs stadsmuseum, vilket väcker en rad frågor om praktisk hantering och om hur dessa kvarlevor ska behandlas. Detta är en uppdragsarkeologisk undersökning, vilket betyder att oavsett hur man beslutar att hantera materialet, så kan det inte återbegravas på samma plats eftersom platsen ex-

ploateras. Frågan blir i så fall om kvarlevorna ska in i samlingen eller återbegravas på annan plats. Båda dessa förfaringssätt förekommer i andra, liknande situationer. Vid diskussion kring forskning kom gruppen fram till att det finns två val. Forskningen kan vara ett sätt att legitimera en utgrävning. I samband med uppdragsarkeologi, där materialet inte beforskas anser gruppen att det är mindre respektfullt. Att beforska är ett sätt att uppmärksamma personer som levtt i en annan tid, och ge dem en relevans i vår tid. Det andra som diskuterades var vilka praktiska konsekvenser forskning kan ha genom provtagningar och deras olika grad av destruktion, vilket visar på vikten av öppen tillgång till forskningsresultat för att undvika onödigt många provtagningar och för att sprida resultaten till fler. Att sprida forskningsresultat kan då också vara ett sätt att motivera och försvara utgrävningar.

Fråga 5. Mänskliga kvarlevor, vad är det? Finns det något mänskligt kvar? Avtar mänskligheten med ålder och avstånd?

Grupp fem menade att den första frågan, Vad är mänskliga kvarlevor? var svår att besvara men hade enats om att det kan beskrivas som det som finns kvar av den mänskliga kroppen. Som svar på den andra frågan ansåg gruppen att ja, det finns något mänskligt kvar. Även om det bara är en liten del, ett fragment av ett ben så är det mänskligt. Den sista frågan besvarades med nej. Mänskligheten avtar inte med ålder och avstånd.

Sammanfattningsvis kan sägas att frågorna under workshopen engagerade och att det finns ett uppenbart intresse och behov av att diskutera vidare. Redovisningar och diskussioner visar på hur den praktiska verkligheten ser ut på många museer, där man i det vardagliga arbetet hanterar mänskliga kvarlevor.

8. SAMMANFATTADE RESULTAT SAMT SLUTSATSER AV UPPDRAGET

I det följande presenteras de huvudsakliga resultaten kring var och en av uppdragets fyra huvudpunkter, därefter följer ett avslutande stycke med rekommendationer för framtiden.

- En kunskapsöversikt om hanteringen av mänskliga kvarlevor vid offentliga museer
- Redogöra för vilka förhållningssätt avseende etiska frågor som präglar arbetet
- Redogöra för hur dialogen förs mellan museer i dessa frågor
- Belysa forskningsperspektiv

KUNSKAPSÖVERSIKT OM HANTERINGEN AV MÄNSKLIGA KVARLEVOR VID OFFENTLIGA MUSEER

De inledande delarna i rapporten underströk frågans bredd, komplexitet och bakgrund i Sverige. Svenska museer har tiotusentals mänskliga kvarlevor i sina samlingar. Den absolut största delen av dessa kommer från arkeologiska undersökningar i Sverige men det finns också kvarlevor från äldre medicinska verksamheter samt etnografiska och arkeologiska resor och expeditioner i världen. Det har förts långa debatter kring mänskliga kvarlevor inom museerna, inom flera vetenskaper och i media.

Enkätundersökningen som gjordes inom uppdraget visar att minst 66 svenska museer har mänskliga kvarlevor i samlingarna. Det kan förutsättas att ett mindre antal ytterligare museer har mänskliga kvarlevor men inte fångades upp av enkäten. Enkäten visar också att mänskliga kvarlevor på de flesta av de 66 museer som har det i sina samlingar framför allt kommer från arkeologiska undersökningar (49 museer) och härstammar från den förhistoriska tiden innan år 1050 e Kr (36 museer har sådana kvarlevor) och/eller medeltiden 1050–1500 e Kr (39 museer). Även kvarlevor från efterreformatorisk eller modern tid ingår i många samlingar. Den övervägande delen av de 66 museerna har kvarlevor endast från Sverige (43 museer), men i 18 museers samlingar ingår även kvarlevor från andra delar av världen och fem museer har uteslutande kvarlevor från andra delar av världen.

Kvarlevor från samer finns på minst 11 museer och lika många museer har kvarlevor från urfolk i andra länder. Från nationella minoriteter i Sverige förutom samerna har endast ett museum kvarlevor. Namngivna individer finns i samlingarna på 13 museer och namngivna etniska grupper hos 11 museer.

De flesta museer förvarar sina samlingar av mänskliga kvarlevor på ett professionellt sätt, det vill säga i låsta och larmade samt ofta även klimatreglerade lokaler. Däremot saknar många museer (36 st) anvisningar för vilka som har behörighet att arbeta med mänskliga kvarlevor i samlingarna och endast 11 museer av 66 har personal med osteologisk kompetens.

På de flesta museer som har mänskliga kvarlevor (63 st) görs ingen hanteringsmässig skillnad mellan mänskliga kvarlevor från olika tidsperioder och nästan alla museer (64 st) hanterar mänskliga kvarlevor på ett likartat sätt oavsett om de kom-

mer från Sverige eller utanför Sverige, är från det samiska urfolket i Sverige eller från urfolk i andra länder, från minoritetsgrupper eller medicinska samlingar. Enkätundersökningen som presenteras i Kapitel 4 ger en lång rad ytterligare detaljer kring museernas hantering av mänskliga kvarlevor.

VILKA FÖRHÅLLNINGSSÄTT AVSEENDE ETISKA FRÅGOR PRÄGLAR MUSEERNAS ARBETE?

Enkätundersökningen visar att när det gäller etiska riktlinjer följer mer än 90 % av de museer som har mänskliga kvarlevor i sina samlingar museiorganisationen ICOM:s etiska regler. En dryg tredjedel av de 66 museer som har kvarlevor i sina samlingar har egna etiska riktlinjer och en majoritet (43 st) skulle vilja se nya, nationella riktlinjer medan en minoritet ser behov av ett etiskt rådgivande organ. Behovet av någon form av nya etiska riktlinjer framkom även vid den hearing som genomfördes samt i workshopen med museianställda (Kapitel 7).

Kapitlet om Mänskliga kvarlevor i forskning och praktik fördjupar i rapporten bilden av de etiska frågorna. Kapitlet visar på en lång utveckling över tid i det etiska tänkandet kring kvarlevor i svenska museisamlingar från 1800-talet och fram tills nu. Framför allt ifrån 1980-talet och framåt finns en mera medveten hållning till etiska frågor inom arkeologin. Kapitlet belyser också de olika etiska parametrar som museerna vanligen förhåller sig till, nämligen hur den döda kroppen behandlats, om kvarlevorna kan identifieras eller inte, tidsaspekten (där avståndet i tid i praktiken spelar roll), religiös och etnisk tillhörighet samt på vilka sätt materialet kommit in i museet. Kapitlet ger även en bild av de etiska riktlinjer som tagits fram i Storbritannien respektive Norge. Erfarenheter från såväl Sverige som Storbritannien och Norge visar att samråd och medbestämmande är nyckelfrågor för en god process när krav ställs på kvarlevor i museisamlingar. Att museerna kan ge medbestämmande till grupper som lidit av samhälleligt förtryck och där mänskliga kvarlevor i museisamlingarna är påminnelser om denna historia har stor betydelse.

Kapitlet om Globala försoningsprocesser och lokala erfarenheter med Världskulturmuseerna som exempel visar på hur det redan finns en inofficiell praxis kring repatrieringsärenden i Sverige och hur ett generellt genombrott för en ny etisk medvetenhet hos museerna slog igenom under början av 2000-talet. Kapitlet belyser även olika frågor kring de ärenden som har genomförts av Världskulturmuseerna.

Den hearing som genomfördes inom uppdraget gav perspektiv utifrån på de förhållningssätt som präglar museernas arbete. Etiska frågor kring mänskliga kvarlevor i museer kan bland annat diskuteras utifrån arkeologiska, osteologiska, medicinska, kulturella, religiösa, filosofiska och publika perspektiv samt dessutom ur minoritets- och ursprungsfolksperspektiv. Särskilt representanterna från É Romani Glin-da, Sametinget och Svenska kyrkan lyfte perspektiv med andra utgångspunkter än vad museerna brukar ha. Workshopen med museianställda vid museernas vårmöte i Norrköping visar dock att åsikter och perspektiv även går isär bland de anställda vid museerna till exempel kring om olika slags kvarlevor ska behandlas likadant eller inte. Workshopen visade på en hög grad av reflektion bland museianställda apropå hanteringen av mänskliga kvarlevor, både i magasin, då de ställs ut och i samband med forskning. För att använda mänskliga kvarlevor i utställningar menar museianställda att det ska vara det enda sättet att berätta det man vill förmedla.

HUR FÖRS DIALOGEN MELLAN MUSEER I DESSA FRÅGOR?

Enkätundersökningen visar att dialogen mellan museerna, eller mellan museer och andra instanser, när det gäller frågorna kring mänskliga kvarlevor generellt är mycket sporadisk och att de flesta museer med mänskliga kvarlevor inte deltar aktivt i den samhälleliga diskussionen i dessa frågor. Den dialog som sker är i första hand mellan kollegor.

FORSKNINGSPERSPEKTIV

Enkätundersökningen visar att de flesta, 45 av de 66 museerna som har mänskliga kvarlevor, beviljar lån och provtagning för vetenskaplig forskning. Av dessa har de flesta riktlinjer för vilka som får låna (35 st) men färre har anvisningar för hur provtagningen ska utföras (16 st). Provtagning på mänskliga kvarlevor från urfolk eller på namngivna individer beviljas dock bara av tre museer.

Kapitlet om Mänskliga kvarlevor i forskning och praktik belyser fördjupade etiska frågor i förhållande till forskningsintressen. Kapitlet belyser också forskning om just etiska frågor, som exempelvis etikern Malin Masterons arbeten. Den största andelen mänskliga kvarlevor i dagens museisamlingar kommer från arkeologiska undersökningar inom ramen för Kulturmiljölagen. Deras närvaro på museerna är således ett resultat av en juridiskt reglerad process i vilken fornlämningar i allmänhetens intresse har ett lagskydd och där ingrepp i fornlämningar ska kompenseras genom en vetenskaplig undersökning som dokumenterar och tar tillvara relevant kunskap och material. Med andra ord har den största delen av de mänskliga kvarlevor som museerna förvaltar en bakgrund i och en klar relation till ett vetenskapligt sammanhang. För vetenskapsområdet osteologi och för flera arkeologiska och naturvetenskapliga inriktningar är de mänskliga kvarlevorna också uppenbart ett centralt forskningsmaterial med en mycket stor kunskapspotential, vilket blir belyst i kapitel 5 samt som underströks i den hearing som genomfördes. Den omfattande provtagning och forskning som hela tiden sker är ett ytterligare bevis på detta. Hearingen belyste i viss mån även medicinhistoriska perspektiv på en del av samlingarna.

Ett osteologiskt perspektiv innebär att skeletten är den viktigaste källan till kunskap om människor som levt i olika tider och sammanhang. Genom att forskningen och undersökningsmetoder utvecklas hela tiden är det möjligt att återgå till äldre material för nya undersökningar. Det gör att återbegravningar i ett osteologiskt perspektiv inte är att rekommendera.

I sammanhanget är det intressant att se att de faktiska krav och ärenden kring återföring som egentligen ägt rum i det stora hela är ytterst få och särskilt i förhållande till de stora mängder av mänskliga kvarlevor som museerna förvaltar. Dialogperspektiv och medbestämmande kan tillföra forskning och museer positiva värden som ger möjligheter att förhålla sig samhälleligt relevanta och i linje med samhällets etik.

REKOMMENDATIONER FÖR FRAMTIDEN

Inom arbetet med uppdraget har två frågor identifierats som särskilt betydelsefulla att arbeta vidare med i ett nationellt perspektiv. Den ena frågan gäller fortsättningen av det arbete med kvarlevor från minoritetsgrupper och ursprungsfolk som pågått i flera år och som stod i fokus för det föregående regeringsuppdraget 2005–2006 (se kapitlet Bakgrund). Den andra frågan gäller behovet av nya, nationella riktlinjer för frågor om mänskliga kvarlevor i museisamlingar.

Det föreliggande uppdraget var brett formulerat och har därför inriktats på att ge en bred bild av situationen. Det har inte haft ambitionen att gå djupare in på den specifika debatt som i Sverige handlat om kvarlevor från ursprungsfolk och i synnerhet samer i museisamlingar. Arbetsgruppen kan dock konstatera att detta fortfarande är en till delar olöst, eller i vart fall inte färdiglöst fråga. Ett problem i sammanhanget är att någon fullständig inventering av precis vad som finns i museerna (och några samlingar som inte tillhör museer), vad som är kvarlevornas bakgrund och hur de använts över tid fortfarande saknas. Inventeringen i samband med regeringsuppdraget 2005–2006 samt den sammanställning som gjordes av Åjtte (kapitlet Bakgrund) är viktiga grundarbeten men måste samtidigt betraktas som preliminära, ofullständiga kunskapsunderlag (vilket även noteras i rapporten från Åjtte).

- Vi rekommenderar att ett större grepp tas om frågan kring kvarlevor från minoritetsgrupper och urfolk i museisamlingar genom att en mera ingående och detaljerad kunskapssammanställning utförs i form av en fördjupad forskningsuppgift på statligt initiativ. Denna bör genomföras av en kvalificerad forskargrupp, med representanter från relevanta myndigheter och organisationer som referensgrupp. Uppdraget bör innefatta en närmare kartläggning av förekomsten av mänskliga kvarlevor från minoriteter och urfolk i svenska samlingar vid museer och myndigheter samt bakgrunden kring insamling, hantering och användning över tid. En sådan fördjupad sammanställning, som eventuellt kan utformas som en så kallad vitbok, bör därefter kunna fungera som underlag för den fortsatta diskussionen och arbetet med såväl hantering som eventuell återföring.

När det gäller frågan om behovet av nya, nationella riktlinjer för frågor om mänskliga kvarlevor i museisamlingar visar arbetet med uppdraget att en majoritet av de museer som har mänskliga kvarlevor i sina samlingar efterfrågar nya sådana riktlinjer. Idag hanteras mänskliga kvarlevor på olika sätt. Vissa museer har egna riktlinjer, andra inte, vilket är problematiskt för ett så känsligt material. En klar majoritet av de olika organisationer som vi samrått med är också positiva till att riktlinjer tas fram. Det finns dessutom goda erfarenheter från framför allt Norge och Storbritannien när det gäller denna typ av riktlinjer (Kapitel 5). I Sverige bör sådana riktlinjer kunna fungera som komplement till museiorganisationen ICOM:s mer generella etiska riktlinjer och även till Riksantikvarieämbetets föreskrifter för uppdragsarkeologi (vilket också Svenska ICOM:s representant respektive Riksantikvarieämbetets menade vid uppdragets hearing).

- Vi rekommenderar att nationella riktlinjer för hanteringen av mänskliga kvarlevor vid museer i Sverige tas fram på statligt initiativ. Riktlinjerna kan vara liknande de som finns i Storbritannien och Norge men anpassade till svenska förhållanden och de kan fungera som komplement till ICOM:s etiska regler och till de föreskrifter för uppdragsarkeologin som Riksantikvarieämbetet ansvarar för. Riktlinjerna bör gälla just för museernas arbete.

9. REFERENSER

LITTERATUR

- Ahlström, Torbjörn. Iregren, Elisabeth. Jennbert, Kristina. & Strid, Lena. (2011). Sweden/Sverige. I Marquez-Grant, Nicholas. & Fibiger, Linda. (red.). *The Routledge Handbook of Archaeological Human Remains and Legislation*. Routledge, London & New York. s. 441-453.
- Arcini, Caroline (2003). *Åderförkalkning och portvinstår. Välfärdssjukdomar i medeltidens Åhus*. Stockholm.
- Arcini, Caroline (2008). Detta lämnar ingen oberörd. *Döden som straff. Glömda gravar på galgbacken*. s. [68]-103.
- Arcini, Caroline, Jacobsson, Bengt & Persson, Bodil E. B. (2006). *Pestbacken*. 1. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.
- Aronsson, Kjell-Åke (2013). Research on human remains of indigenous people: Reflections from an archaeological perspective (with an example from Rounala). I: Fossheim, Hallvard J. (2013) *More than just bones: ethics and research on human remains*. [Oslo]: The Norwegian National Research Ethics Committees.
- Bahn, Paul. G. (1984). Do Not Disturb? Archaeology and the Rights of the Dead. *Journal of Applied Philosophy*, 1(2), 213-225.
- Björklund, Anders (2016) *Hövdingens totempåle: Om konsten att utväxla gåvor*. Stockholm: Carlssons förlag och Etnografiska museet.
- Bring, Ove (2015) *Parthenonsyndromet: Kampen om kulturskatterna*, Stockholm: Atlantis.
- Buikstra, Jane, E. & Gordon, Claire. C. (1981). The Study and Restudy of Human Skeletal Series: The Importance of LongTerm Curation. *Annals of the New York Academy of Sciences*, Volume 376:1, December 1981, pp. 449-465. Tillgänglig på Internet: <http://online.sfsu.edu/mgriffin/Buikstra&Gordon1981.pdf>.
- Edbom, Gunilla. (2005). (2:a omarbetade versionen). *Samiskt kulturarv i samlingar. Rapport från ett projekt om återföringsfrågor gällande samiska föremål*. Arkeologisk rapport 2005:1. Åjtte, Svenskt fjäll- och Samemuseum. Jokkmokk.
- Faulkhead, Shannon & Berg, Jim (2010) *Power and the Passion: Our Ancestors return home*. Melbourne : Koorie Heritage Trust Inc.
- Fossheim, Hallvard J. (2013) (red.) *More than just bones: ethics and research on human remains*. [Oslo]: The Norwegian National Research Ethics Committees.
- Gustafsson Reinius, Lotten (2013) Där karbunkelstenarna en gång satt: om hur föremål går förlorade och återvinns: I: *Folkloristikens aktuella utmaningar*, Visby: Gotland University Press.
- Hagelberg, Erika (2013). Analysis of DNA from bone. Benefits versus losses. I: Fossheim, Hallvard J. (2013) *More than just bones: ethics and research on human remains*. [Oslo]: The Norwegian National Research Ethics Committees.

- Hallgren, Claes (2003) *Two resenärer – två bilder av australier: Eric Mjöberg och Yngve Laurells vetenskapliga expeditioner 1910–1913* Uppsala: Kultur i fokus.
- Hallgren, Claes red. (2010) *Mänskliga kvarlevor – ett problematiskt kulturarv*. Stockholm: Etnografiska museet.
- Hagerman, Maja (2006) *Det rena landet: Om konsten att uppfinna sina förfäder*. Stockholm: Prisma.
- Heinerud, Jans. (2002/2004). *Soejvengelle: Rapport över arkeologisk undersökning av samisk grav samt återbegravning av skelett, RÅÄ 195:1, Tärna socken, Storumans kommun, Västerbottens län*. Umeå: Västerbottens museum/Uppdragsverksamheten.
- Holand, Ingegerd & Sommereth, Ingrid (2013). Ethical issues in the semi-darkness: Skeletal remains and Sámi graves from Arctic Northern Norway. I: Fossheim, Hallvard J. (2013) *More than just bones: ethics and research on human remains*. [Oslo]: The Norwegian National Research Ethics Committees.
- Iregren, Elisabeth & Schramm Hedelin, Helena (2010). Vi behöver tydliga regler för bevaring-återbegravning av mänskliga lämningar. *Fornvännen (Print)*. 2010 (105):1, s. 54-60. Tillgänglig på Internet: http://fornvannen.se/pdf/2010talet/2010_054.pdf.
- Jenkins, Tiffany (2011). *Contesting human remains in museum collections: the crisis of cultural authority*. New York: Routledge.
- Jibréus, Dan (2013) *White Fox'långa resa*. Stockholm: Fri tanke.
- Jonsson, Kristina (2003). "Döden gör mig intet häpen-": om undersökningar av gravar från historisk tid och exemplet den Soldanska gravkammaren. *Meta (Lund)*. 2003:4, s. 15-24.
- Lind, Elisabet (2002) "Historien om det tatuerade maroihuvudet och ett halvt kranium från Tasmanien" I: *Med världen i kappsäcken: Samlingarnas väg till Etnografiska museet*. Red. Wilhelm Östberg. Stockholm: Etnografiska museet.
- Lindqvist, Svante (2006) *Terra nullius: En resa genom ingens land*. Stockholm: Bonniers.
- Ljungström, Olof (2004) *Oscariansk antropologi: etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. Hedemora: Gidlund.
- Lynnerup, Niels (2013). The ethics of destructive bone analysis (with examples from Denmark and Greenland). I: Fossheim, Hallvard J. (red.) *More than just bones: ethics and research on human remains*. [Oslo]: The Norwegian National Research Ethics Committees.
- MacDonald, Helen (2006). *Human remains: dissection and its histories*. New Haven: Yale University Press.
- Masterton, Malin (2003). Duties to past persons. The moral standing and posthumous interest of old human remains. I: Fossheim, Hallvard J. (red.) *More than just bones: ethics and research on human remains*. [Oslo]: The Norwegian National Research Ethics Committees.
- Mjöberg, Lotte (2006) *Att sluta cirkeln, Aboriginerna, Eric och jag*. Stockholm: Carlssons.
- Nilsson Stutz, Liv (2008). Caught in the middle: an archaeological perspective on repatriation and reburial. *Utimut : past heritage – future partnerships : discussions on repatriation in the 21st century*. S. 84-98.
- Ojala, Carl-Gösta. 2009. *Sámi prehistories. The politics of archaeology and identity in Northernmost Europe*. Occasional papers in archaeology: 47. Uppsala universitet. Institutionen för arkeologi och antik historia.

Payne, Sebastian (2013). Archaeology and human remains: Handle with care! Recent English experiences. I: Fossheim, Hallvard J. (red.) *More than just bones: ethics and research on human remains*. [Oslo]: The Norwegian National Research Ethics Committees.

Selleveold, Berit (2013). Ancient skeletons and ethical dilemmas. I: Fossheim, Hallvard J. (red.) *More than just bones: ethics and research on human remains*. [Oslo]: The Norwegian National Research Ethics Committees.

Svanberg, Fredrik (2015) *Människosamlarna: anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850-1950* Stockholm: Historiska museet.

Schädelkult: Kopf und schädel in der kulturgeschichte des menschen (2011) Red. Alfried Wiczorek & Wilfried Rosendahl. Mannheim: Reiss-Engelhorn-Museen.

Östberg Wilhelm, (2010) *Vem tillhör föremålen? Konstskatter från kungariket Benin i Etnografiska museets samlingar*. Stockholm: Etnografiska museet.

Tagesson, Göran (2003). Vetande att intet är vissare än döden-: gravar och människor i Linköping genom 700 år. *Meta (Lund)*. 2003:4, s. 3-14.

Theliander, Claes (2003). *Ben och arkeologi*. Med sammanfattning på engelska, samt 3 st kommentarer med genmäle s. 99-112.

Ucko, Peter (1987). Academic freedom and apartheid: the story of the World Archaeological Congress. London: Duckworth.

DIGITALA KÄLLOR

Etiske retningslinjer for forskning på menneskelige levninger, Forskningsetiske komiteer, Norge.

https://www.etikkom.no/globalassets/documents/publikasjoner-som-pdf/etiske-retningslinjer-for-forskning-pa-menneskelige-levninger_web.pdf.

Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap og humaniora, juss og teologi, Norge. <https://www.etikkom.no/globalassets/documents/publikasjoner-som-pdf/forskningsetiske-retningslinjer-for-samfunnsvitenskap-humaniora-juss-og-teologi-2006.pdf>.

Guidance for the Care of Human Remains in Museums, Department for Culture, Media and Sports, United Kingdom.

<http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+http://www.culture.gov.uk/images/publications/GuidanceHumanRemains11Oct.pdf>.

ICOMs etiska regler, Svenska ICOM 2011.

http://icomsweden.se/wp-content/uploads/2010/12/etiska-regler_webb-1.pdf.

25 kranier ska återbegravas i Lycksele

<http://www.svt.se/nyheter/lokalt/vasterbotten/25-kranier-ska-aterbegravas-i-lycksele>

Kulturmiljölag 1988:950, Svensk författningssamling

https://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskförfattningssamling/Kulturmiljölag-1988950_sfs-1988-950/

Ny museipolitik, SOU 2015:89/Museiutredningen

<http://www.regeringen.se/contentassets/a7f58685a4964dbfb276541303516196/ny-museipolitik-sou-201589.pdf>

Osäkert vad som händer med Rounalakranierna.

<http://sverigesradio.se/sida/gruppsida.aspx?programid=2327&grupp=9488&artikel=6165033>.

Sameradion och SVT Sápmis samlingssida angående mänskliga kvarlevor.
<http://sverigesradio.se/sida/gruppsida.aspx?programid=2327&grupp=9488>

Sametinget, Samiska mänskliga kvarlevor måste återbördas.
<https://www.sametinget.se/repatriering>.

ARKIVMATERIAL OCH INTERVJUER

Arkivhandlingar och korrespondens, Etnografiska museets arkiv.

Intervjuer med medarbetare vid Världskulturmuseerna, f.d. museichef Anders Björklund och nuvarande chef för samlingar och forskning, Lars-Erik Barkman.

BILAGA I. ENKÄT TILL SVENSKA MUSEER OM MÄNSKLIGA KVARLEVOR I SAMLINGARNA.

ENKÄT OM MÄNSKLIGA KVARLEVOR I SVENSKA MUSEER

Statens historiska museer har fått i uppdrag av regeringen att sammanställa ett kunskapsunderlag om hur svenska museer arbetar med mänskliga kvarlevor i sina samlingar. Vi har därför satt samman den följande enkäten för att få svar på ett antal frågor.

Om er institution inte har mänskliga kvarlevor i samlingarna ber vi er om att ändå kryssa i ”nej” på enkätens första fråga för vår statistik.

Enkäten går ut till offentliga museer i landet. Enkäten innehåller 33 frågor och bör besvaras av någon som arbetar med museets samlingar. Det mesta är kryssfrågor och det bör inte ta mer än ca 15 minuter att besvara enkäten. Svaren kommer att sammanställas, analyseras och presenteras i en rapport under våren 2016. Om ni har frågor om uppdraget kontakta vänligen fredrik.svanberg@historiska.se.

Ni kan när som helst stänga ned enkäten och slutföra den vid ett senare tillfälle. Tänk på att det är först när ni går vidare i enkäten som svaren sparas. På nästa sida finns möjlighet att ladda ner hela enkäten för att förbereda besvarandet.

Förutom svaren på enkätfrågorna önskar vi att ni via e-post sänder in de eventuella riktlinjer eller policydokument kring hantering och/eller etik kring mänskliga kvarlevor som er institution har till leena.drenzel@historiska.se.

Med vänliga hälsningar och ett tack på förhand för era svar på enkäten,
Statens historiska museer

Kontaktinformation

Museum:

Namn på uppgiftslämnare:

Uppgiftslämnarens e-postadress:

Uppgiftslämnarens

telefonnummer:

Ingår mänskliga kvarlevor i era samlingar? (ja/nej)

ALLMÄNNA FRÅGOR

1. De mänskliga kvarlevorna i era samlingar, varifrån kommer de?

Ange ett eller flera svarsalternativ.

Arkeologiska undersökningar

Vetenskapliga expeditioner

Medicinska samlingar

Donationer

Inköp

Inkommit på annat sätt, lämna kommentar

2. Vad räknas av er som mänsklig kvarleva?

Ange ett eller flera svarsalternativ

Hela eller delar av obrända eller brända människoskelett

Tänder

Mjukdelar

Hår

Aska

Mumier

Annat, lämna kommentar

3. Vilken eller vilka perioder härstammar era mänskliga kvarlevor ifrån?

Ange ett eller flera svarsalternativ

Förhistoriska tiden <1050

Medeltiden 1050-1500

Efterreformatiska/Historiska tiden 1500-1700-talen

Modern tid. 1800- och 1900-talen

4. Mänskliga kvarlevor i era samlingar härrör från

Endast från Sverige

Från Sverige och från andra delar av världen

Bara från andra delar av världen

Från vilka andra delar av världen hör mänskliga kvarlevor i era samlingar?

5. Har ni i era samlingar mänskliga kvarlevor från

Den samiska ursprungsbefolkningen i Sverige

Ursprungsbefolkningar i andra länder

Från minoritetsgrupper i Sverige (de fyra nationella minoriteterna förutom samerna)

Från ursprungs- eller minoritetsgrupper som inte nämnts ovan, lämna kommentar

Såvitt vi vet inget av ovanstående

6. Har ni i era samlingar mänskliga kvarlevor med uppgifter om

Om något alternativ valts, ange i så fall vilka.

Namngivna individer

Namngivna etniska grupper

Sociala kategorier (t ex straffångar eller särskilda sjukdomstillstånd)

Såvitt vi vet inget av ovanstående

Om något alternativ i fråga 6 valts, ange i så fall vilka.

HANTERING OCH FÖRVARING AV MÄNSKLIGA KVARLEVOR

7. Förvaring, uppmärkning och förpackning

Förvaras mänskliga kvarlevor separat från andra fyndkategorier?

Har ni särskilda anvisningar för hur mänskliga kvarlevor ska vara uppmärkta och förpackade?

8. Görs det hanteringsmässig åtskillnad mellan mänskliga kvarlevor från

Förhistoriska tiden, <1050

Medeltiden, 1050-1500

Efterreformatiska/historiska tiden 1500-1700-talen

Modern tid 1800-1900-tal

Inget av ovanstående

9. *Görs det hanteringsmässig åtskillnad mellan mänskliga kvarlevor från*
Lämna gärna en kommentar.

Sverige

Utanför Sverige

Den samiska ursprungsbefolkningen i Sverige

Ursprungsbefolkningar i andra länder

Mänskliga kvarlevor från medicinska samlingar

Minoritetsgrupper (de nationella minoriteterna i Sverige förutom samerna)

Andra kategorier, exempelvis ålderskategorier eller kön

Inget av ovanstående

10. *Görs det hanteringsmässig åtskillnad mellan mänskliga kvarlevor och*
animalmaterial?

11. *Förvaras mänskliga kvarlevor i lokaler som är*

Låsta

Larmade

Klimatiserade

Skyddade på annat sätt anpassade för ändamålet

Inget av ovanstående

12. *Har ni särskilda anvisningar för vilka som har behörighet att hantera mänskliga kvar-*
levor i era samlingar?

13. *Har ni personal med osteologisk kompetens som arbetar med de mänskliga kvarlevorna*
i samlingarna?

UTSTÄLLNINGAR/VISNINGAR

14. *Har ni mänskliga kvarlevor i era utställningar?*

15. *Finns det särskilda anvisningar för hur mänskliga kvarlevor får visas eller inte får*
visas i utställningar?

16. *Har ni mänskliga kvarlevor i utställningar från*

Ursprungsbefolkningar

Nationella minoritetsgrupper

Namngivna personer

Såvitt vi vet inget av ovanstående

17. *Om ja på någon av ovanstående: Har ni haft samråd med berörda grupper inför*
exponeringen av mänskliga kvarlevor

18. *Exponerar ni mänskliga kvarlevor i publika programaktiviteter?*

Ja, specificera:

Nej

19. *Har ni särskilda anvisningar för vilka som får hantera mänskliga kvarlevor vid dessa*
aktiviteter?

20. *Har ni anvisningar angående fotografering/filminspelning av mänskliga kvarlevor?*

FORSKNING OCH PROVTAGNING

21. *Lån*

Beviljar ni lån av mänskliga kvarlevor för forskning?

Har ni särskilda riktlinjer för vilka som får låna?

22. *Beviljar ni provtagning på mänskliga kvarlevor?*

Angående provtagning på mänskliga kvarlevor:

Har ni särskilda anvisningar för hur provtagningen ska utföras?

Beviljar ni provtagning t.ex. på mänskliga kvarlevor från ursprungsbefolkningar eller på namngivna personer?

Sker provtagningen i samråd med berörda organisationer eller eventuella efterlevande?

Ställer ni krav på att få tillgång till resultaten?

Gör ni skillnad på s.k. destruktiva metoder och andra metoder?

Inget av ovanstående

Eventuell kommentar till provtagning på mänskliga kvarlevor

HANTERING AV MÄNSKLIGA KVARLEVOR I SAMBAND MED ÅTERFÖRING/ÅTERBEGRAVNING

23. *Har ni återlämnat mänskliga kvarlevor?*

Ja, till ursprungsfolk, minoritetsgrupp eller ursprungsland

Ja, för återbegravning i annat sammanhang än ovanstående

Nej, inget av ovanstående

24. *Har en utredning av mottagarens legitimitet utförts före återföring/återbegravning?*

25. *Anser ni att begravning/återbegravning ska ske i jord eller kan deponering t.ex. i en kyrka, annan religiös byggnad eller miljö, eller på annan slags plats vara ett alternativ?*

ETISKA ASPEKTER

26. *Föreskrifter*

Följer ni ICOMS etiska föreskrifter?

Följer ni andra internationella föreskrifter? Ange i så fall vilken/vilka

Varför följs inte ICOMS eller andra etiska föreskrifter?

27. *Har ni egna etiska policys eller riktlinjer för hantering av mänskliga kvarlevor?*

28. *Anser ni att det finns behov av särskilda riktlinjer för hantering av mänskliga kvarlevor från:*

Den samiska ursprungsbefolkningen i Sverige

Ursprungsbefolkningar i andra länder

Nationella minoritetsgrupper

Mänskliga kvarlevor från medicinhistoriska samlingar

Mänskliga kvarlevor med olika religiös tillhörighet

Inget av ovanstående

Anser ni att det finns andra behov av särskilda riktlinjer för hantering av mänskliga kvarlevor?

29. Anser ni att varje myndighet/museum ska skapa egna riktlinjer eller finns det behov av nationella riktlinjer?

Det finns ett behov av nya nationella riktlinjer

Det finns behov av nya, egna, riktlinjer hos vårt museum/myndighet?

Det finns behov av ett nationellt etiskt rådgivande organ (som ett råd eller kommitté)

Inget av ovanstående

30. Hur anser ni att mänskliga kvarlevor bäst bör förvaltas så att etiska aspekter följs?

DIALOG MELLAN MUSEERNA

31. I vilken omfattning har ni kontakt med andra museer i frågor kring hanteringen av mänskliga kvarlevor?

En aktiv dialog förs hela tiden, med kontakter flera gånger per år

En dialog förs ibland, vid behov, kanske någon gång per år

Det förs ingen dialog eller dialog mycket sällan, mindre än någon gång per år

Inget av ovanstående

32. I vilken form förs dialogen

Genom personliga kontakter med kollegor där ärenden diskuteras

Vid gemensamma seminarier av olika slag inom museisektorn där museet deltar

Genom att museet aktivt deltar i debatter/diskussioner i dessa frågor

Vänder ni er till någon annan instans för dialog om frågorna?

Har ni haft någon form av dialog med efterlevande till människor som kvarlevor i samlingarna kom ifrån?

Inget av ovanstående

Om ja på "inget av ovanstående": "Vänder ni er till någon annan instans för dialog om frågorna"

Om ja på frågan "Har ni haft någon form av dialog med efterlevande till människor som kvarlevor i samlingarna kom ifrån?" I vilken form sker dialogen med efterlevande?

ÖVRIGA SYNPUNKTER

33. Vill ni skicka med några ytterligare kommentarer eller synpunkter i de frågor som enkäten behandlar men som inte efterfrågats eller fått plats att uttryckas ovan?

BILAGA 2. TABELLSAMMANSTÄLLNING AV ENKÄTSVAREN.

Av de 240 museer som svarade på enkäten hade 66 stycken mänskliga kvarlevor i sina samlingar. Antalen svar och svarsfrekvenserna nedan gäller dessa 66 svarande. Svaren i kommentarsrutor har inte tagits med nedan och inte heller frågorna 25 och 33 som i sin helhet var kommentarsfrågor.

	Procent	Antal
ALLMÄNNA FRÅGOR		
1. De mänskliga kvarlevorna i era samlingar, varifrån kommer de?		
Ange ett eller flera svarsalternativ		
Arkeologiska undersökningar	74%	49
Vetenskapliga expeditioner	15%	10
Medicinska samlingar	14%	9
Donationer	35%	23
Inköp	12%	8
Inkommit på annat sätt, lämna kommentar	17%	11
Ej svar	0%	0
2. Vad räknas av er som mänsklig kvarleva?		
Ange ett eller flera svarsalternativ		
Hela eller delar av obrända eller brända människoskelett	91%	60
Tänder	65%	43
Mjukdelar	44%	29
Hår	42%	28
Aska	32%	22
Mumier	35%	23
Annat, lämna kommentar	15%	10
Ej svar	0%	0
3. Vilken eller vilka perioder härstammar era mänskliga kvarlevor ifrån?		
Ange ett eller flera svarsalternativ		
Förhistoriska tiden <1050	55%	36
Medeltiden 1050-1500	59%	39
Efterreformatiska/Historiska tiden 1500-1700 talen	47%	31
Modern tid. 1800- och 1900-talen	47%	30
Ej svar	0%	0
4. Mänskliga kvarlevor i era samlingar härrör från:		
Endast från Sverige	66%	43
Från Sverige och från andra delar av världen	27%	18
Bara från andra delar av världen	8%	5
Ej svar	0%	0

5. Har ni i era samlingar mänskliga kvarlevor från:		
Den samiska ursprungsbefolkningen i Sverige	15%	11
Ursprungsbefolkningar i andra länder	15%	11
Från minoritetsgrupper i Sverige (de fyra nationella minoriteterna förutom samerna)	2%	1
Från ursprungs- eller minoritetsgrupper som inte nämnts ovan, lämna kommentar	2%	1
Såvitt vi vet inget av ovanstående	74%	48
Ej svar	0%	0
6. Har ni i era samlingar mänskliga kvarlevor med uppgifter om:		
Ange ett eller flera svarsalternativ		
Namngivna individer	20%	13
Namngivna etniska grupper	17%	11
Sociala kategorier (t ex straffångar eller särskilda sjukdomstillstånd)	17%	11
Såvitt vi vet inget av ovanstående	62%	40
Ej svar	0%	0
HANTERING OCH FÖRVARING AV MÄNSKLIGA KVARLEVOR		
7. Förvaras mänskliga kvarlevor separat från andra fyndkategorier?		
Ja	31%	21
Nej	69%	45
Ej svar	0%	0
Har ni särskilda anvisningar för hur mänskliga kvarlevor ska vara uppmärkta och förpackade?		
Ja	31%	21
Nej	69%	45
Ej svar	0%	0
8. Görs det hanteringsmässig åtskillnad mellan mänskliga kvarlevor från:		
Förhistoriska tiden, <1050	3%	2
Medeltiden, 1050-1500	3%	2
Efterreformatiska/historiska tiden 1500-1700-talen	2%	1
Modern tid 1800-1900-tal	0%	0
Inget av ovanstående	95%	63
Ej svar	0%	0
9. Görs det hanteringsmässig åtskillnad mellan mänskliga kvarlevor från:		
Sverige	2%	1
Utanför Sverige	0%	0
Den samiska ursprungsbefolkningen i Sverige	2%	1
Ursprungsbefolkningar i andra länder	0%	0
Mänskliga kvarlevor från medicinska samlingar	0%	0
Minoritetsgrupper (de nationella minoriteterna i Sverige förutom samerna)	0%	0
Andra kategorier, exempelvis ålderskategorier eller kön	0%	0
Inget av ovanstående	97%	64
Ej svar	0%	0

10. Görs det hanteringsmässig åtskillnad mellan mänskliga kvarlevor och animalmaterial?		
Ja	47%	31
Nej	53%	35
Ej svar	0%	0
11. Förvaras mänskliga kvarlevor i lokaler som är		
Låsta	94%	62
Larmade	86%	57
Klimatiserade	52%	34
Skyddade på annat sätt anpassade för ändamålet	6%	4
Inget av ovanstående	2%	1
Ej svar	0%	0
12. Har ni särskilda anvisningar för vilka som har behörighet att hantera mänskliga kvarlevor i era samlingar?		
Ja	45%	30
Nej	55%	36
Ej svar	0%	0
13. Har ni personal med osteologisk kompetens som arbetar med de mänskliga kvarlevorna i samlingarna?		
Ja	17%	11
Nej	83%	55
Ej svar	0%	0
UTSTÄLLNINGAR/VISNINGAR		
14. Har ni mänskliga kvarlevor i era utställningar?		
Ja	59%	39
Nej	41%	27
Ej svar	0%	0
15. Finns det särskilda anvisningar för hur mänskliga kvarlevor får visas eller inte får visas i utställningar?		
Ja	29%	19
Nej	71%	47
Ej svar	0%	0
16. Har ni mänskliga kvarlevor i utställningar från		
Ursprungsbefolkningar	2%	1
Nationella minoritetsgrupper	0%	0
Namnngivna personer	12%	8
Såvitt vi vet inget av ovanstående	88%	58
Ej svar	0%	0
17. Om ja på någon av ovanstående: Har ni haft samråd med berörda grupper inför exponeringen av mänskliga kvarlevor		
Ja	38%	3
Nej	62%	5
Ej svar	0%	0
Summa		8

18. Exponerar ni mänskliga kvarlevor i publika programaktiviteter?		
Ja, specificera:	23%	15
Nej	77%	51
Ej svar	0%	0
19. Har ni särskilda anvisningar för vilka som får hantera mänskliga kvarlevor vid dessa aktiviteter?		
Ja	20%	13
Nej	80%	53
Ej svar	0%	0
20. Har ni anvisningar angående fotografering/filminspelning av mänskliga kvarlevor?		
Ja	24%	16
Nej	76%	50
Ej svar	0%	0
FORSKNING OCH PROVTAGNING		
21. Beviljar ni lån av mänskliga kvarlevor för forskning?		
Ja	68%	45
Nej	32%	21
Ej svar	0%	0
Har ni särskilda riktlinjer för vilka som får låna?		
Ja	53%	35
Nej	47%	31
Ej svar	0%	0
22. Beviljar ni provtagning på mänskliga kvarlevor?		
Ja	68%	45
Nej	32%	21
Ej svar	0%	0
Har ni särskilda anvisningar för hur provtagningen ska utföras?		
Ja	36%	16
Ej svar	64%	29
Summa		45
Beviljar ni provtagning t.ex. på mänskliga kvarlevor från ursprungsbefolkningar eller på namngivna personer?		
Ja	7%	3
Ej svar	93%	42
Summa		45
Sker provtagningen i samråd med berörda organisationer eller eventuella efterlevande?		
Ja	16%	7
Ej svar	84%	38
Summa		45
Ställer ni krav på att få tillgång till resultaten?		
Ja	78%	35
Ej svar	22%	10
Summa		45

Gör ni skillnad på s.k. destruktiva metoder och andra metoder?		
Ja	51%	23
Ej svar	49%	22
Summa		45
Inget av ovanstående		
Ja	18%	8
Ej svar	82%	37
Summa		45
HANTERING AV MÄNSKLIGA KVARLEVOR I SAMBAND MED ÅTERFÖRING/ÅTERBEGRAVNING		
23. Har ni återlämnat mänskliga kvarlevor?		
Ja, till ursprungsfolk, minoritetsgrupp eller ursprungsland	14%	9
Ja, för återbegravning i annat sammanhang än ovanstående	18%	12
Nej, inget av ovanstående	73%	48
Ej svar	0%	0
24. Har en utredning av mottagarens legitimitet utförts före återföring/återbegravning?		
Ja	27%	18
Nej	73%	48
Ej svar	0%	0
ETISKA ASPEKTER		
26. Föreskrifter		
Följer ni ICOMS etiska föreskrifter?		
Ja	91%	60
Nej	9%	6
Ej svar	0%	0
27. Har ni egna etiska policys eller riktlinjer för hantering av mänskliga kvarlevor?		
Ja	36%	24
Nej	64%	42
Ej svar	0%	0
28. Anser ni att det finns behov av särskilda riktlinjer för hantering av mänskliga kvarlevor från:		
Den samiska ursprungsbefolkningen i Sverige		
Ja	59%	39
Ej svar	41%	27
Ursprungsbefolkningar i andra länder		
Ja	58%	38
Ej svar	42%	28
Nationella minoritetsgrupper		
Ja	56%	37
Ej svar	44%	29

Mänskliga kvarlevor från medicinhistoriska samlingar		
Ja	56%	37
Ej svar	44%	29
Mänskliga kvarlevor med olika religiös tillhörighet		
Ja	55%	36
Ej svar	46%	30
Inget av ovanstående		
Ja	41%	27
Ej svar	59%	39
29. Anser ni att varje myndighet/museum ska skapa egna riktlinjer eller finns det behov av nationella riktlinjer		
Det finns ett behov av nya nationella riktlinjer		
Ja	65%	43
Ej svar	35%	23
Det finns behov av nya, egna, riktlinjer hos vårt museum/myndighet		
Ja	29%	19
Ej svar	71%	47
Det finns behov av ett nationellt etiskt rådgivande organ (som ett råd eller kommitté)		
Ja	41%	27
Ej svar	59%	39
Inget av ovanstående		
Ja	15%	10
Ej svar	85%	56
DIALOG MELLAN MUSEERNA		
31. I vilken omfattning har ni kontakt med andra museer i frågor kring hanteringen av mänskliga kvarlevor?		
En aktiv dialog förs hela tiden, med kontakter flera gånger per år		
Ja	8%	5
Ej svar	92%	61
En dialog förs ibland, vid behov, kanske någon gång per år		
Ja	29%	19
Ej svar	71%	47
Det förs ingen dialog eller dialog mycket sällan, mindre än någon gång per år		
Ja	33%	22
Ej svar	67%	44
Inget av ovanstående		
Ja	30%	20
Ej svar	70%	46

32. I vilken form förs dialogen		
Genom personliga kontakter med kollegor där ärenden diskuteras		
Ja	85%	39
Ej svar	15%	7
Summa		46
Vid gemensamma seminarier av olika slag inom museisektorn där museet deltar		
Ja	52%	24
Ej svar	48%	22
Summa		46
Genom att museet aktivt deltar i debatter/diskussioner i dessa frågor		
Ja	22%	10
Ej svar	78%	36
Summa		46
Vänder ni er till någon annan instans för dialog om frågorna?		
Ja	28%	13
Ej svar	72%	33
Summa		46
Har ni haft någon form av dialog med efterlevande till människor som kvarlevor i samlingarna kom ifrån?		
Ja	11%	5
Ej svar	89%	41
Summa		46
Inget av ovanstående		
Ja	11%	5
Ej svar	89%	41
Summa		46

